

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ШОИРИ – ЎЗБЕКИСТОН ҚАҲРАМОНИ

Бир қарасам...

Бир қарасам, дўстчи ёрдан кўнглим тўқдай,
Бир қарасам, айроқимда ҳет ким йўқдай.

Бир қарасам, сўянгиқдай болаларим,
Бир қарасам, члар синиқ полаларим.

Бир қарасам, бу дунёда бахтим бордай,
Бир қарасам, бўтқул олам тенга тордай.

Бир қарасам, тиродимга етгандайман,
Бир қарасам, кўзим оғиқ кетгандайман.

Бир қарасам, шон-шўҳратга йўқрилганман,
Бир қарасам, эндигина тузилганман.

Абдулла Орипов

Tafakkur ТАФАККУР

Ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий, рангли-безакли журнал

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Ашвар ЙЎЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайриддин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тўлепберген ҚАЙИШБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОВ
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннахр кўчаси, 6-уй.

139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1998 йил 14 октябрь кўни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70X100¹⁶/₁₆, 6 босма тобок. 2994-бўюртма. Нашр адади 7000 нуса.

Журнални Ольга ЖОЛДАСОВА безаган.

Ушбу сонда Машраб Нуринобеов олган суратлардан фойдаланилди.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Миллий мафкура, маърифат ва буюк келажақ.
Президент Ислам КАРИМОВнинг журнал бош муҳаррири саволларига жавоблари юзасидан
давра суҳбати 4

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Абдураҳим ЭРКАЕВ. Истиқлол ва тафаккур эркинлиги..... 28

ЕТТИ ИҚЛИМ МУҲДАСИ

Фатҳулла ЭРГАШЕВ. XXI асрда яшаётган мамлакат.... 38

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

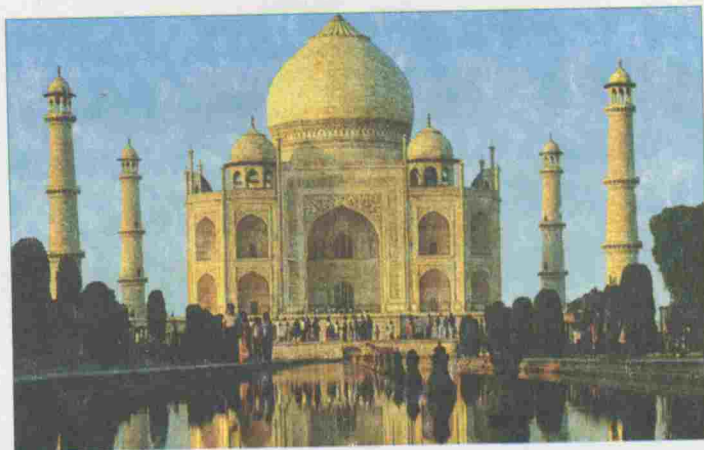
Нажмиддин КОМИЛ. Комиллик тариқати..... 42

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Саййид Неъматуллоҳ ИБРОХИМ. Дилни обод айлагил. Шейрлар..... 50

МУҲАББАТНИНГ САРОЙИ

Мақсуд ҚОРИЕВ. Тожмаҳал. Бадеа..... 58

ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА

JURNAL SAHIFALARIDA

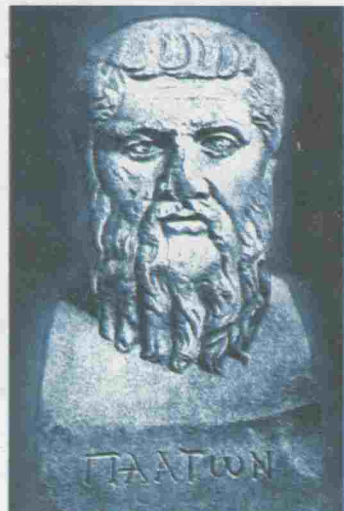
БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Баҳодир САРИМСОҚОВ. Эртақ олдин яралганми ё дoston?.....64

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Умрбоқий ҳикматлар.....69

АФЛОТУН. Аксиох. Мунозара74

ТАЛКИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Рустамжон ТОЖИБОЕВ. Икромча домла ким бўлган?..80

Ҳидоят АЗИМОВА. Миллий комедия устаси.....82

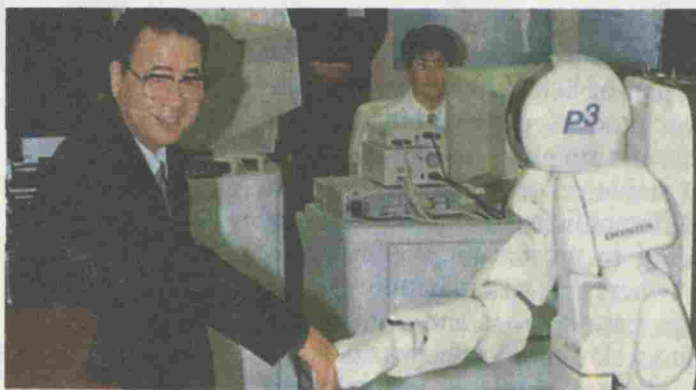
Нодира ДЎСТХЎЖАЕВА. Эртақларда туш ҳодисаси....85

Сафар АБДУХОЛИҚОВ. Жамият тараққиётининг бош мезони.....86

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Тасаввуф луғати.....89

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни95

Миллий мафкура, маърифат ва БҮҮК КЕЛАЖАК

Президент
Ислом КАРИМОВнинг
журналимиз бош муҳаррири
саволларига жавоблари
юзасидан

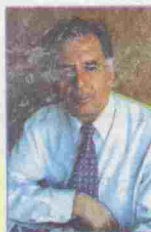
ДАВРА СУХБАТИ

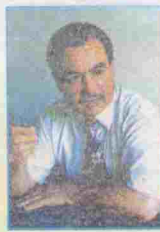
Нажмиддин КОМИЛ,
филология фанлари
доктори, профессор,
Ўзбекистон Респуб-
ликаси Президенти
хузуридаги Давлат
ва жамият қурилиши
академияси ректо-
рининг муовини

Иброҳим ҒАФУР,
адабиётшунос,
“Миллий тикла-
ниш” газетасининг
бош муҳаррири

Мухаммадҷон
ИМОМНАЗАРОВ,
филология фанла-
ри доктори, про-
фессор, Давлат ва
жамият қурилиши
академияси кафед-
ра мудири

Неъмат АМИНОВ,
Ўзбекистон халқ
ёзувчиси, респуб-
лика “Маънавият ва
маърифат” жамо-
атчилиқ маркази
раҳбари

Иброҳим ҲАҚҚҮЛ,
филология фанла-
ри доктори, Алишер
Навобий номидаги
Тил ва адабиёт ин-
ститути бўлим муди-
ри

Султонмурод ОЛИМ,
адабиётшунос, фило-
логия фанлари ном-
зоди

Нажмиддин КОМИЛ:

Дунёдаги жамики тараққий этган мамлакатлар, жумладан Ўзбекистонимиз тарихи ҳам шуни исботламоқдаки, муайян ва аниқ мақсадни кўзлаган ғоя билан қуролланган халққина жаҳон майдонида қаддини ростлаб, ниятига, кўзлаган маррасига ета олади, нусрат қозонади. Шуниси ҳам аниқки, ҳар бир одамнинг кучқудрати, салоҳияти унинг билими, ақлу заковати, тафаккур даражаси билан белгилангани каби, ҳар бир халқнинг кучқудрати ҳам унинг маънавий етуклиги, миллий мафқураси, олға етаклайдиган ғоялари маз-

мунида намоён бўлади.

Президент Ислом Қаримовнинг "Тафаккур" журна-ли бош муҳаррири саволларига берган жавобларини ўқиганда даставвал ана шу фикрлар кўнгилдан кечади. Давлатимиз раҳбари илгариги суҳбатлари, маъруза ва нутқларида ҳам миллий маънавиятни тиклаш, мафкура ва ғоянинг аҳамиятини кўп таъкидлаган эди. Аммо "Тафаккур"даги суҳбатда Президентнинг бу масалаларга доир қарашлари энди яхлит ва теран бир кўринишда, кучли бир тизим сифатида намоён бўлган. Юртбошимиз жамият ва халқни бирлаштирувчи ҳамда сафарбар этувчи

ғояни шакллантириш бора-сида мулоҳаза юритади ва шу нуқтаи назардан бугунги дунёни, мамлакатимизда кечаётган воқеа-ҳодисаларни узоқни кўрувчи бир мутафаккир, халқнинг жонкуяр, фидойи раҳнамоси нигоҳи билан таҳлил қилиб беради.

Ушбу суҳбатда, менинг назаримда, қуйидаги масалалар хусусида фикр юритилган:

1. Миллий мафқуранинг зарурлиги.
2. Миллий мафқуранинг қудрати.
3. Мафқурасизликнинг хатарли оқибатлари.
4. Мафкура ва миллий мустақиллик.

Садир САЛИМОВ, иқтисод фанлари доктори, профессор, "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази Тошкент шаҳар бўлимининг раҳбари

Абдували ҚУТБИДДИН, шоир, Ёзувчилар уюшмасининг масъул ходими

Раҳмон ҚУЧҚОР, мунтаққид, филология фанлари номзоди

ҚУТЛИБЕКА, шоира, "Саодат" журналі бўлим мудири

Бобоқул ТОШЕВ, ҳуқуқшунос

Шоқаҳқор САЛИМОВ, тарихчи, Ўзбекистон радиоси шарқ тилларидаги эшиттиришлар таҳририятининг бош муҳаррири

5. Миллий мафкура — ғояларнинг шаклланиш негизи экани.

6. Мафкура ва таълим-тарбия.

7. Миллий мафкура ва давлат сиёсати.

Биз мустақилликка эришиб, тоталитар тузумнинг яккахоким мафкурасидан кутулдик. Жамиятимизда фикрлар, қарашлар хилма-хиллиги вужудга келди. Энди турли партиялар, сиёсий ҳаракатлар, жамоат ташкилотлари фаолият юритмоқда. Уларнинг ҳар бири дастурий ғояларига эга. Бироқ буларнинг бирортаси миллий мафкуранинг ўрнини босолмайди. Мен шу ўринда бир масалага муносабат билдирмоқчиман. Гоҳо, “Яна ягона мафкура ҳақида гапиришнинг ҳожати борми? Ахир, Ўзбекистон Конституциясида “бирор бир мафкура давлат мафкураси бўлмайди” деб ёзиб қўйилган-ку!” қабилдаги гапларни эшитамиз. Бу — янглиш фикр. У — Конституциянинг ҳам, миллий мафкуранинг ҳам нима эканини тушунмаслик оқибатида туғилган мулоҳаза. Шуниси сира унутмайликки, Конституцияда қайд этилган модда бирор бир партия мафкурасининг давлат мафкурасига айланмаслигини кўзда тутди. Биз бу қоидага амал қилаверамиз. Зеро, партия мафкураси — муайян гуруҳга уюшган кишиларнинг мафкураси, холос. Шу

боис у бутун жамият, бутун халқ мафкураси бўлмайди. Коммунистик тузум якка мафкурага асосланган жамият яроқсизлигини яққол исботлади: битта ижтимоий табақа — пролетариат синфи манфаатини кўзлаган ғоя бутун халққа зўрлаб тиқиштирилгани сабабли у қабул қилинмади ва охир-оқибатда емирилди. Коммунистик идеология, оғизда ҳар қанча чиройли таърифлангани билан, амалда рус шовинизми, мустамлакачиликка хизмат қилди ва у бизга тамомила бегона — миллий манфаатларимизга ёт мафкура эди.

Биз тарғиб қилаётган миллий мафкура эса бутун жамиятга, халқ манфаатига мос бўлиб тушади. Миллий мафкура билан миллий давлатчилигимиз ғоялари ўзаро мувофиқ. Давлат бу ўринда жамиятнинг ўзидан ўсиб чиққан ғояларнинг ифодачиси ва бу ғояларни ҳаётга татбиқ этувчи механизм сифатида ҳаракат қилади.

Ана шунинг ўзи ҳам миллий мафкуранинг қанчалик зарурлигини кўрсатиб турибди. Яна шуниси ҳам борки, биз бугунги кунда мураккаб дунё билан алоқага киришганмиз. Мамлакатимизга турли йўллар билан ҳар хил ахборот оқимлари кириб келмоқда: хилма-хил динлар, мазҳаблар, секталар фаолият юритиб, ўз “таъсир доиралари”ни кенгайтириш тарафдорлари — “қавмла-

ри”ни кўпайтириш пайига тушган. Бунинг устига, коммунистик мафкура тарафдорлари ҳам ҳали қуролларини буткул ташлагани йўқ. Шимолу Жануб, Шарқу Фарбдан турфа оқимлар кириб келаётгани, экстремизм, ақидапарастлик ҳаракатлари, унинг ваҳобийчилик каби зарарли тўдалари жамиятимизни ичдан туриб бузиш учун қилган уринишларини кўриб турибмиз.

Мамлакатимизнинг оёйишта ва тинч йўл билан тараққий этишини кўролмаётган ғанимларимиз йўқми? Улар ёшларни йўлдан уриш, таъсирчан қалб ва шуурини эгаллашга ҳаракат қиляпти. Бундайларнинг усули маълум: аввал юракка қўл соладилар, кейин мияга, онга ғаразли ғояларини билдирмасдангина қуядилар ва ниҳоят, нима деса итоат этадиган манқурт кишиларни тайёрлайдилар. Шунинг учун ҳам юртбошимиз ҳақ: мафкурада муроса бўлиши мумкин эмас. Мафкура соҳасида бўш жой қолдими, унинг ўрнини дарров бошқа мафкура эгаллаб олишга чоғланади. Бегона мафкура замирида эса ҳамма вақт сиёсий ва иқтисодий манфаат ётади, яъники, аввал одамларни ўз таъсирига олиш, кейин сиёсий тузоққа илинтириш, сўнгра ер-мулк, бойликларга хўжайинлик қилиш ва пировард натижада яна куллик кишинини оёққа солиш...

Йўлбошчимиз ана шуларни уқтириб, ҳар галги-

дек бизни яна огоҳлантиради, гафлатда қолмаслик, ўз ҳақ-ҳуқуқини танишга, кучли миллат, қодир ва қудратли жамият бўлиб уюшишга даъват этади. Кучли миллат эса кучли мафкура байроғи остидагина шаклланади, камол топади.

Кўриниб турибдики, мустақиллик мафкураси билан миллий мафкура ўзара чамбарчас боғлиқ, бошқача айтганда, миллий мафкура биринчи навбатда истиқлол ғояларига таянади ва аксинча, истиқлолнинг мустаҳкамлиги, абадийлиги миллий ўз-ўзини англаш, миллий тараққиёт ғояси билан мустаҳкамланади.

Бугун дунё тараққиёти шу даражага етдики, энди мафкуравий кураш, маънавий салоҳият етакчи ўринга чиқди. Энди қурол-яроқлар эмас, балки *“фикрга қарши фақат фикр, ғояга қарши фақат ғоя”* билан курашиб, олға бориш мумкин. Кимнинг мафкураси, миллий ғояси кучли бўлса, ўша энгиб чиқади.

Мафкуравий кураш бир жамият, мамлакат ичида ҳам, халқаро ва давлатлар аромиқёсда ҳам давом этмоқда. Ислон Каримов айнан ана шунга асосланиб, *“Мафкура полигонлари ядро полигонларидан кучлидир”*, дейди.

Биз бу сўзларнинг маъносини теран англаб олишимиз керак, деб ўйлайман. Зеро, зиёлиларимизнинг ҳаммаси ҳам бунинг

аҳамиятини яхши идрок этади, деб бўлмайди. Токи биз — зиёлилар, яъни мафкура ва маънавият соҳасининг мутасаддилари буни етарли даражада англаб олмасак, унинг моҳиятини бошқаларга етказолмаймиз.

Президент миллий бирдамлик ғоясининг зарурлигини таъкидлар экан, энди мамлакат фикр эгалари олдига мафкурани ишлаб чиқиш, шакллантириш, уни халққа сингдиришдек юксак вазифа қўяди. Чунки одамларимизни шу руҳда тарбиялаш ҳозир ҳар қачонгидан ҳам долзарб бўлиб турибди. Бунга бепарқ қараш, фурсатни бой бериш — жуда кўп нарсадан маҳрум бўлиш деган гап. Иқтисодий тараққиёт ҳам, ислохотларимизнинг бориши ва истиқлолимиз тақдирини ҳам ҳар жиҳатдан шунга боғлиқ.

Президент Ислон Каримов билан мусоҳабани ўқиган ҳар бир кишида турли мулоҳаза ва мушоҳада, фикр туғилган бўлиши табиий. Аввало, ҳар бири бир хикмат бўлиб жаранглаган бу фикрларнинг мағзини чақиш — вазифамиз. Қолаверса, уни кенг оммага етказиш — бурчимиз.

Шунинг учун мен сиз — давра иштирокчиларини миллий мафкура мавзуидаги тафаккур баҳсига чорлайман.

Султонмурод ОЛИМ:

Чиндан ҳам, йилимизнинг ўрталаридан ижтимо-

ий-сиёсий, маънавий-маърифий ҳаётимизда ўзига хос юксалиш юз берди. Аввал — июннинг бошида “Тафаккур” Президентимизнинг янгича нуқтаи назарларга бой суҳбатини чоп этди. Кўп ўтмай — июлнинг охирида Вазирлар Маҳкамасининг “Маънавий-маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори эълон қилинди. Сўнграқ — августнинг ўрталарида “Мулоқот” журналида Ислон Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” мақоласи босилди.

Бу уч воқеа моҳиятан катта мақсадлар билан амалга оширилаётган Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг маъно-мазмунини билан уйғунлашади. Асл мақсад — ҳаётни ўзгартириш. Ҳаётни эса одамларгина ўзгартиради. Демак, аввал ана шу ўзгартирувчининг ўзини қайта тайёрлаш, шакллантириш шарт. Одам — онгли мавжудот. Шунинг учун одамни ўзгартириш — аслан, онгни ўзгартириш, деган гап.

Иброҳим ФА- ФУР:

“Ўзбекистоннинг миллий мафкураси мамлакатимизнинг мана шу минтақада, ён-атрофдаги давлатлар орасида ва жаҳон миқёсида ўзига муносиб ўринни, яна ҳам аниқроқ айтадиган бўлсак, ўзи-

нинг ихтисосини тўғри ва холисона англаб, шу асосда изчил ҳаракат қилишимиз учун хизмат этиши зарур”, дейди муҳтарам Президентимиз мазкур суҳбатда.

Ўз ўрни ва ихтисосини англамоқ тўғрисидаги фикр жуда аниқ, равшан, замонавий даражада айтилган. Айтинг, ўз ўрнини билмаган нимани билади? Ўз ўрнини англамаган нимани англайди? Ўз ўрнини топмаган нимани топади? Ўз ўрнида мустақкам турмаган қаерда мустақкам туради? Ўз ўрнини обод-фаровон қилмаган қаерни обод-фаровон этади?

Ўз ўрнини англаш менга ўзини топиш, ўзини билиш, қаердан келаётгани ва қаерга бораётганини аниқ тасаввур қилиш бўлиб қўринади.

Ўз ўрнини англамоқда масъулият, бурч ва мажбуриятлар билан тўлиқ қамраб олинган олам бор. Олам яратмоқ учун интилаётган, курашаётган, изланаётган одам бор.

Шу интилиш, изланишлар кишининг муайян ихтисоси билан маъно ва мазмун касб этади. Ихтисос билан киши ҳаракат қилувчи куч, ҳаракатида самарага эришувчи, самарасида ўзи ва мамлакатини салоҳият билан бойитувчи кувват сифатида майдонга чиқади.

Ихтисос том маънода, Президент айтмоқчи, ўрнини маърифатли қилади. Ўрин ва ихтисоснинг кутил-

маган бир тарзда ёнма-ён келиши, ёнма-ён қўйилиши, ёнма-ён боғланишининг, бир қарашда ҳатто жуда содда, лекин бу ҳақда фикрлаган, ўйлаган сари тобора гўзаллашиб, чуқурлашиб бораётган моҳияти шу.

“Мафқурасиз одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотади”, дейди яна Ислом Каримов. Бунда мафқура йўл ва маслак билан боғланади. Йўл, ўз навбатида, ўрин ва ихтисосдан бошланади. Ўрин ва ихтисос билан йўл оқил одамнинг ажралмас белгиси каби ҳаётий, ижтимоий, тарихий бир мартаба касб этади.

Шу нарсаларга эга бўлган одамнинг ожиз, нотавон, нобакор бўлиши мумкин эмас. Шу нарсаларга молик одамнинг қотиб қолган, қашшоқ, бир-ёқлама ўйловчи ва фикрловчи бўлиши мумкин эмас. Шу нарсаларга эга кишининг иш, фикр, меҳнат, яратувчилик, ижтимоий ҳаракатда тақлидчи, қарам бўлиб қолиши мумкин эмас. Зотан, ўрин, ихтисос, йўл бунга имкон бермайди. Ўрин, ихтисос, йўл буларни рад этади. Ўрин, ихтисос, йўл эргашиб бориш, эргашиб юриш, эргашиб иш қилишни эмас, олдинда бориш — эркинлик ва мустақил бўлишни тақозо этади.

Ўрин, ихтисос, йўл — том маънодаги одамий, инсоний ҳодисалар. Уларнинг мавжудлиги ва ҳаракатда экани одамни ижтимоий

қимматга эга буюк ҳодисага айлантиради. Одам улар билан давлат, мамлакат, ватан доирасида муайянлашади. Муайянлик инсонни фуқарога айлантиради.

Биз миллий мафқураимиз қирралари ҳақида кенг мулоҳазалар юритиб, унинг моҳият-эътиборини намоён қилаётган, намоён бўлиш шакл-шамойилларини излаётган, ўрганаётган, белгилаётган эканмиз, миллий мафқура бу — аслида, фуқаро мафқураси эканига амин бўламиз. Биз ҳали фуқаро мафқураси тўғрисида атрофлича, изчил фикр юритганимиз йўқ. Бизнингча, ҳар қандай миллий мафқуранинг марказида фуқаро мафқураси туради. Фуқаро деганда биз тобе, қарам, муқаллид одамни эмас, том маънодаги фикрловчи шахсни — юрти, халқи, тарихи билан бутунлай туташиб кетган, миллий манфаатларининг амалиёти билан яшайдиган кишини — ўрни, ихтисоси, йўли бор зотни тушунамиз.

Фуқаро, бизнингча, тафаккурдаги сиймо. У фикраро маънога, фикраро мазмунга, фикраро қимматга эга. Унинг куч-қудрат манбаи фикрда, фикрлар жамулжами бўлмиш мафқурада.

Фуқаро мафқурасининг кучлилиги унинг яшаш манфаатлари кучлилигидан келиб чиқади. Фуқаро мафқураси тўғридан-тўғри ижтимоий адолат, эркинлик, инсон ҳуқуқлари билан чамбарчас боғланади ва

улар билан уйғунлик касб этади. Ижтимоий адолат ва эркинлик ҳамиша фуқаро мафкурасини қувватлантириб туради. У том маънода миллий мафкурамизнинг таъсирчанлиги ва куч-қудрати манбаи бўлиб хизмат қилади.

Муҳаммаджон

ИМОННАЗАРОВ:

Нажмиддин ака, Иброҳим ака ва Султонмуроднинг сўзларидан ҳам англашилиб

турибдики, суҳбатда ўта ҳаётий, Ватан ва халқ тақдирига бевосита дахлдор ғоялар илгари сурилган. Президентимизнинг мулоҳазаларида мен бир нарсага алоҳида аҳамият бердим. Биз “маънавият” деймиз, “мафкура” деймиз, “ғоя” деймиз. Президент эса “миллий маънавият”, “миллий мафкура”, “миллий ғоя” ҳақида гапиради ва бунда жамиятимизнинг, бутун Ўзбекистон халқининг “ўз олдига қўйган аниқ бир мақсад-муддаоси” бўлиши кераклигини таъкидлайди. Бу мақсад халқимизнинг “руҳини, гурур-ифтихорини, керак бўлса, қудратини, орзу-интилишларини муҳассамлаштирадиган улғу кучдир”, дейди Президент. Унинг эзгу нияти, умиди “халқни — халқ, миллатни — миллат” қила оладиган, Ўзбекистон аталмиш муқаддас юртнинг барча фуқаросини аҳиллик билан олға интилишга ундовчи, шу азиз замин ўтмишини кела-

жаги билан боғлаб турадиган, унинг ҳар бир фидойи фарзанди дилидаги асл ифтихор туйғусини Ватан олдидаги олий масъуллик ҳисси билан омухта қилдиган, жамиятимиздаги ҳар бир инсон эрки ва бахтини тўқис намоён этишга қодир бўлган фаолликни доимий вужудга келтириб борадиган ички қувват-этиқоднинг шаклланишига эришишдан иборат.

Оллоҳга минг қатла шукрлар бўлсинки, Президентимизнинг бу орзуси амалга ошиши учун бизда етарли асос-имконият мавжуд. Бу — бизнинг *миллий маънавиятимиз*. Ушбу фикрни бир оз изоҳлаш лозим бўлса керак.

Аввало, ҳар бир инсон кўз очиб, онгли ҳаёт кечирини бошлар экан, у доимо муайян мақсадларни кўзлаб, ўшаларга интилиб яшайди. Ҳар ҳолда, ўша мақсад, ният эгаси нуқтаи назаридан қараганда, мақсаднинг, ниятнинг ёмони бўлмайди. Жаҳон адабиётидан мисол келтирсак, ҳатто Шекспир тасвиридаги Отелло севикли хотини Дездемонани бўғиб ўлдиринишга қарор қилганида ҳам ҳаёлида эзгу мақсад, эзгу ниятни амалга оширмақчи — оила номусини, никоҳ аҳдининг муқаддаслигини ҳимоя қилмоқчи, ер юзида бузуқлик ва фахшнинг ёйилиб кетишига қаршилик кўрсатмоқчи бўлган эди. Аммо у бир маккорнинг гапи билан гумроҳликка йўл қўяётганини сез-

мади. Нега? Асли гап Ягода ҳам эмас. Отелло ўз-ўзига ишонмади, Дездемонадек гўзал ва бокира малакнинг ишқига ўзидай қора ҳабашнинг сазовор бўлиши мумкинлигига кўнглининг туб-тубида доимий шубҳа билан яшади, яъни инсон муҳаббатининг қудратига эътиқоди суст бўлди. Ўзига астойдил ишонмаган одам ўзгадан ҳам шубҳаланиши осон кечади. Эътиқод қуввати эса жаҳолат, таассуб билан эмас, ўзликни англаш билан бино бўлади. Гумроҳлик, мутаассиблик, шубҳа-гумонларнинг боиси — борлиқ моҳиятини теран англамаслик, борлиқнинг олий ҳақиқатига ўз шахсининг нисбатини тўғри белгиламасликдандир.

Очиқ тан олиш керак, дуппа-дуруст зиёли саналувчи бир талай биродарларимиз ҳам “миллий мафкура”, “миллий маънавият” тушунчаларини эркин ифодалашдан, умуман, “миллийлик” сифатини муайян нарса-ҳодисага очиқ нисбат бериш, уни ижобий маънода тилга олиш, таъкидлашдан ҳанузгача чўчиброқ турадилар ва сизни ҳам бундай “хавфли тамайил”дан сақланишга даъват этадилар. Бундан ҳам таажжубланарлиси, “миллийлик”ка қарши “умуминсонийлик”ни рўпара қилганларида негадир тилларига биринчи навбатда “Москва” сўзи келади: “Москвада чиққан фалон нашрда”, “Москвада жорий

этилган фалон дастурга кўра” деган ибораларни бот-бот таъкидлаб турадилар, ҳатто кундалик воқеалар ва уларни шарҳлаганда ҳам Ўзбекистонда эмас, Россияда чоп этиладиган газета-журналларга кўпроқ эътибор қиладилар. Албатта, соф инсоний нуқтаи назардан бундай кайфиятларни муайян маънода изоҳлаш мумкин. Аслида бундай кайфият кўпроқ ёшлигидан русча ўқиб, русча ёзиб ўрганган, ўша пайтданок маҳаллий матбуотга нисбатан Москванинг “Правда”, “Известия”, “Комсомольская правда” каби нашрларини салмоқлироқ, обрўлироқ ҳисоблаб юрган фуқароларимиз орасида кенгроқ тарқалган. Балки, дарҳақиқат, бизнинг ўзбек журналистлари сафида Россиянинг баъзи мухбирлари даражасидаги “чапдаст”лари камроқдир, тишлари у даражада “қайралган” эмасдир. Аммо Ўзбекистон мустақиллигининг саккизинчи йили бошланган бир паллада бундай “оламшумул” фикрловчи “интеллигент” юртдошларимиз бир нарсага жиддий эътибор берсалар ёмон бўлмас эди: ҳеч бир инсон, ҳеч бир миллат ўзлигини теран англамасдан туриб ўзгани дуруст тушуниб етмаган. “Миллийлик” ва “умуминсонийлик” асло бир-бирига зид тушунчалар эмас. Қолаверса, “миллийлик” — Тошкент, Фарғона ё Хоразмдан, “умуминсонийлик” эса Москва, Лондон

ёки Париждан изланмайди. Москвада ёзилган китобда “умуминсонийлик” қай даражада “миллийлик” билан қоришиқ келса, Ўзбекистонда яратилган асарда ҳам миллатга меҳр умумбашарият манфаатларига мувофиқлик билан шу даражада уйғун бўлиши мумкин.

Мен Баҳоуддин Нақшбанд ёки Алишер Навоийни нақадар меҳр билан мутолаа этсам, Толстой ва Достоевский, Сукрот ё Шекспир асарларини ҳам шундай улғу эҳтиром билан ўқийман. Уларнинг ижодини ҳам теран билишни ўзимга фарз деб ҳисоблайман. Аммо ўз аждодларимиз меросини англаб етишга интилиш — “ўзбекман” деб бош кўтариб юрган зиёли тоифасидаги инсон учун ор-номус масаласи. Ушбу табарруқ меросни назарга илмаслик, уни бегисандлик билан “миллий маҳдудлик” даражасида тушуниш, менинг назаримда, айни ҳамоқат, ўз ота-онасини “қолоқ”, “саводсиз” деб паства уришдек хунук бир гумроҳликдан бошқа нарса эмас. Халқимиз эса ота-онаси қадрини билмаганларни лаънатлайди.

Бизда кўпчилик “зиёлилар” Форобийни, Абу Али ибн Синонигина эмас, Навоий ва Бобурни ҳам, иложи бўлса, рус тилида ўқийди, чунки эски ўзбек тилини, ундаги форсча ва арабчадан ўзлашган сўзларни кўпда яхши англамайди. Миллий маънавий меросимиз эса умумбашарий хусусиятга эга. Аждодларимиз ўз дав-

рида жаҳон тиллари ҳисобланган араб, форс, туркий лисонларни пухта эгаллаб, кўп асарларини шу тилларда битганлар. Чунки арабча ўрта аср ислом дунёсида илмий тил ҳисобланган, тарихий ва бадий асарлар эса, аънаага кўра, кўпроқ форс тилида ёзилган. Бугун бу меросга қизиқиш кучли, бироқ уларнинг жуда кўпчилиги бугунги ўзбекчага ўғирилмаган, борлари ҳам баъзан мустақиллик даври талабларига жавоб бермайди. Бежиз эмаски, Президентимиз яқинда тарихни ўрганиш масалаларига оид суҳбатда манбашунослик ва матншуносликка алоҳида эътибор қаратдилар. Бу борада Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи ва бошқа шу масалага алоқадор муассасалар кенг миқёсдаги ишларни пухта режа асосида амалга оширишлари — ниҳоятда долзарб вазифа. Бунинг учун балки махсус мувофиқлаштирувчи ҳайъат тузилиши фойдали бўлар.

Миллий маънавиятимиз — жамиятимизнинг миллий мафкураси, миллий ғоя учун ниҳоятда бақувват асос. У халқнинг ўтмишини келажаги билан боғлайди, турли тоифалар манфаатларини уйғунлаштиради, миллий гурур, миллий ифтихор, миллат учун жонфидоликни умуминсоний қадриятларга содиқлик билан мувофиқлаштиради. Маъна-

вият, рамзий ифода билан ай-тиладиган бўлса — инсоннинг ибрат ва илм, риёзат, меҳру маърифати билан покланган, жило топган кўнгил кўзгусида акс этгучи илоҳий нур, инсон руҳининг борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашуви. Маънавият — аввало, ҳар бир шахснинг ички ҳолати. Чунки сиёсат ва иқтисодиёт соҳаларидан фарқли ўларок, маънавият инсон ботинига оид, у ҳар бир инсоннинг Ҳаққа нисбати билан ўлчанади.

Миллий маънавиятимиз — воқеий мавжудлик сифатида элимизнинг бутун тарихи давомида нурланиб келаётган аждодларимиз кўнгил мулкининг порлоқ чироғи, бугунгача халқимиз дилида, тилида яшаб келаётган эзгу қадриятлар тизими ва шу билан бирга келажакка йўналган ўчмас ёғду ҳам. Ўзбекнинг миллий мафқураси деганда мен ушбу “миллий маънавият” аталмиш ёрқин куёшнинг асл мағзини, миллий ғоя сифатида эса унинг марказий нуқтасини тасаввур этаман.

Миллий ғоя бир жумла ёки ҳатто бир сўз билан ифодаланиши мумкин, аммо у Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси қалбидан ўчмас муҳр янглиғ жой олиши, уни фаолликка, ҳаракатга ундаши, унда эл-юрт келажаги учун жиддий масъулият туйғусини ҳосил қилиб, камолот сари интилиш истагини уйғотиши керак.

Миллат маънавиятининг буюклиги ана шу билан белгиланади.

Бу улуг мақсадни ҳаёт-

га татбиқ этиш эса — миллий зиёлиларимиз зиммасидаги салмоқли ва улуг юмуш. Ҳар бир зиёли буюкни елкасига олиш билан фахрланиши лозим.

Неъмат АМИНОВ:

Мендан олдин мунозара юритган даврадошларимиз истиқлол мафқураси, унинг теран миллийлиги, уни тезроқ шакллантириш йўллари ва бу соҳадаги долзарб масалалар ҳақида Президентимиз ўртага ташлаган мулоҳазалар асосида анча фикрларни баён қилишди.

Мен гапни 1984 йили поездда кечган бир воқеадан бошламоқчиман. Ўшанда СССРнинг турли республикаларидан жамланган бир гуруҳ журналистлар сайёҳлик поезди билан Германия Демократик Республикасига сафарга кетаётган эдик. Купеда бир грузин, бир арман, яна ўрисчага мендан ҳам баттар нўноқ бир эстон бор эди. Гап айланиб келиб миллат, унинг тарихига бориб тақалди. Ҳар ким ўз миллати билан фахрланарди. Мен ҳам ўзбек халқининг қадимий тарихи, унинг ер юзидаги бой маданияти ҳақида гапирдим. Улар менга, бекор айтибсан, бу халқ инқилобдан кейин пайдо бўлган, миллат эмас, дея таъна қила бошлашди. Амир Темур, Алишер Навоий, Ибн Сино, Ал-Беруний, Ал-Хоразмий, Мирзо Улуғбек сингари

буюк аждодларимиз ҳақида куйиб-пишиб гапира бошладим. Улар чувиллашиб, бараварига, Амир Темур ўзбек эмас, у — мўғул, қолаверса, татар; Беруний, хоразмийлар — араб, дея қарши ҳужумга ўтишди. Мен фактлар билан фикримни қизишиб исботлашга киришганимда улардан кексароғи (Балоян дегани) жиддий туриб, “Ў йигитча, мен сизни таний олмаяпман, нималар деяпсиз ўзи, наҳотки сиз масъулиятли сафар олдидан шу хил миллатчилик туйғуларига берилиб, аллақандай қонхўр, босқинчи подшолар ҳақида фикр юритиб ўтирсангиз, яна совет журналисти эмиш, қайси тупроқда эканингизни унутманг, чет эл сафаридан қайтиб келишингизни ҳам ўйланг!”, деди.

Чамамда, бизни доим таъқиб қилиб юрадиган ёвз бир шарпа чет эл тупроғида ҳам ўзини намоён этди. Хушёр тортдим. Бошқалар ҳам ер остидан бир-бирига қараб олгач, менга, қалайсан, дегандек истехзоли жилмайди.

Саёҳат ҳам татимади. Ўн икки кунлик сафар бир йилга чўзилгандек бўлди. Бу менинг хорижга қилган биринчи ва сўнгги сафарим эди...

Қаранг, кўп йиллар мобайнида тарихимиз чалкаштирилган, коммунистик мафқурага бўйсундириш асносида топталган, сохта-лаштирилган эди. Биз фикрий қулликка, тафаккур

карамлигига маҳқум эдик. Мен шу нарсдан бахтиёрманки, Президентимизнинг мустақилликнинг биринчи йиллариданоқ миллий истиқлол мафкураси, унинг асосини ташкил этувчи маънавиятимизни давлат сиёсатининг устувор йўналишига айлантириш борасидаги барча саъй-ҳаракатларига гувоҳман. Иш тарихни ўрганиш, ўзликни англаш, *“йигирма қаватли бинонинг пойдевори”* дек теран маънавиятимиз илдизларини билиш, ўрганиш ва у билан фахрланишдан бошланди. Шу билан бирга, бизнинг ўзликимизни Амир Темур, Улуғбек ва бошқа ўнлаб арбоб ва аллома боболаримиз, тарихий кадриятларимиз мисолида бутун жаҳон миқёсида (уч журналист ўртасида эмас!) тан олдириш, эътироф эттириш ишлари изчил юритилди.

Бугунга келиб истиқлол мафкураси бор бўй-бастини намоён қила бошлади. Энди у жамиятни ҳаракатлантирувчи кучга, унинг йўлини ёритувчи машъалга айланиб боряпти. Ҳар қандай улкан ғояга қарши — истаимизми, истамайизми — майда ғоя ва ғоячалар бўлади. У гоҳ ақидапарастлик, гоҳ шовинизм, гоҳ экстремизм, гоҳ маҳаллийчилик кўринишида тараққиёт гилдираги йўлига тош ташлаб туради. Ана шундай пайтда миллатнинг пешқадам, илғор намояндалари — ҳақиқий фидойилар *“ғояга қарши фақат ғоя,*

фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳс” — лашиб, кураш олиб бормоқлари зарур.

Бутун халқни ана шу жабҳага сафарбар этишнинг ўзи — бир мафкура. Назаримда, миллий истиқлол мафкураси бугун жамиятга, биринчи навбатда Ўзбекистон деб аталмиш давлатга, унинг тинчлиги, барқарорлиги ва тараққиётига, қолаверса, *“Келажаги буюк давлат”* ғоясига хизмат қилмоғи лозим.

Шу ўринда давлат рамзлари ҳақида икки оғиз сўз. Яқинда “Ассалом, Ўзбекистон” теледастурида Хитойдаги сув тошқини ҳақида бир лавҳа берилди. Одамлар, машиналар, уй жиҳозлари сувда қалқиб юрибди. Даҳшатли манзаралар. Кутқарувчилар, ғаввослар болалар ва беморларни халос этиш учун ҳаракат қилишяпти. Бу энди — инсоний бурч. Шу манзара орасида, биласизми, нимани кўрдим? Ҳар беш-ўн қадамда тикланган Хитой байроғи хилпираб турарди! Демак, халқ энг оғир дамларда ҳам ана шу байроқ остида бирлашишга одатланган. Биз ҳам шу зайлдаги миллатпарварлик, давлатпарварлик туйғуларини тарбиялашимиз, буни болаликдан бошлашимиз керак.

Яна бир гап. Менимча, тезкорликни бошқа соҳалардаги каби мафкурага ҳам қўллаверишдан эҳтиёт бўлган яхши. Чунки,

тўғри таъкидланганидек, *“мафкурани бир кун ёки бир йилда яратиб бўлмайди”*. Мафкура тезкорлик ва шиддатдан кўра фикрчанлик, изчиллик, поклик ва савимийликни ёқтиради. Одатда тезкорлик — зўракиликни, зўракилик зугумни келтириб чиқаради. Миллий мафкура ҳар қандай зўракиликдан холи бўлиши керак. У “приписка”, кўзбўямачилик ва сохтакорлик билан асло келиша олмайди. Акс ҳолда, биз ўзимиз билмаган тарзда чин ватанпарварлар ўрнига — маҳмаданаларни, булбуллар ўрнига тўтиқушларни тарбиялаган бўламиз.

Бир тенгдошим бор. Умри бўйи коммунистик мафкура соҳасида “булбул-лигўё”лик қилиб келган. Дастлаб ишни тарихдан — бир жилдлик “КПСС тарихи”дан бошлаган эди. Ундан кейин “атеизм”га ўтиб, бир неча фурсат одамларни йўлдан оздириб юрди. Замон сал ўзгаргач, “илмий коммунизм”дан ваъзхонлик қила бошлади. Кафедра мудир бўлди. Ҳамма соҳада ҳам бир хил — “нуқта-вергулсиз” сайрарди. Яқинда уни бир ерда, тўғриси, ёшлар даврасида кўриб қолдим. Домласи тушмагур маънавият ҳақида, диншунослик ҳақида шундаям сайрардики, очиги, уялиб кетдим.

Назаримда, бу хил тўтиқушларнинг замони ўтди. Миллий истиқлол мафкураси худди истиқлолнинг ўзидек муқаддас, инсоний, са-

мимий туйгуга айланмоги лозим. У тўтиқушлар туйгусига зор эмас.

ҚУТЛИБЕКА:

Неъмат аканинг бу гапларига қўшиламан. Аслида, *“Маънавиятимиз қўлимизда энгилмас қуролга айлансин”* деган тўхтам ҳам одамни кўп узокларга олиб кетади. Дарҳақиқат, баъзилар гўё Президент сиёсатини қўллаётгандай, “маънавият, маънавият” деб эл кўзида минғир-минғир қилаётгандай бўлади, ўзи эса уни одамлар диққатини ҳақиқий ҳаётдан чалғитувчи восита деб билади. Маънавиятни ёзувчиларми, газеталарми, маърузаларми учунгина керак бир нарса деб ҳисоблайди, дунёни ҳам, одамни ҳам, маънавиятни ҳам пул билан; манфаат билангина ўлчайди...

Биз оғизда бошқа гапириб, амалда бошқа иш қилаверар эканмиз, тил билан дил орасидаги масофа яқинлашмас экан, маънавиятимизни қурол қила олмаймиз. Қурол пўк, пахтабанд бўлса, у жангга киришга ярамайди, зарба тугул, зарбанинг шарпасидан ҳам уваланиб кетади.

Озодликни жанги жадалсиз қўлга киритган бўлсак ҳам, у доим нишонда туради. Уни асраш учун жуда кучли қурол — озодликка ўта эътиқодли, ўта содиқ юрак керак. Шунинг учун жамиятни ёлғондан имкон қадар тозалаш зарур. Ёлғонни болалатмайлик, урчитмайлик.

Иброҳим ХАҚҚУЛ:

Бундан анча йиллар муқаддам машҳур ҳинд илоҳиётчиси ва файласуфларидан бирининг яхши бир китобини ўқиб, ундаги ма-на бу фикрларни кўчириб қўйган эдим: “Агар биз йигирма йил мобайнида, яъни шу асрнинг охиригача янги одамни вояга етказма олмасак, унда инсониятнинг келажаги бўлмайди. Эски ва турғун одам қиларини қилиб, хатарли жойгача етиб борди...”

Инсониятнинг эрк ва оромини емирган, бошига ҳадсиз-ҳисобсиз қийинчилик ва уқубатлар ёғдирган йигирманчи аср эса ниҳоясига етай деб қолди. Бор-йўғи икки йилдан зиёдроқ вақтдан сўнг йигирма биринчи юз йиллик бошланади. Хўш, башарият тақдирини тубдан яхшилаш ва ўзгартиришга қодир янги одамлар камол топдими?.. Шундай беқарор, кўпдан-кўп минтақалар узра ижтимоий, сиёсий тўфонлар чарх уриб ётган шароитда қайси миллат ўзининг қобиғига ўралиб яшаши мумкин? Ёки қайси миллат йўлбошчиси ўз юрти, ўз фуқароларининг қисматини умуминсоният ҳаёти ва ҳаракатларидан ажратиб тасаввур эта олади? Бугунги воқеик оламнинг кўп ишлари ва ҳақиқатларига янгича қараш, уларни бутун мураккабликлари ила тубдан янгича идрок қилиш ва янгича сиёсий, иқтисо-

дий, маънавий мезонларда баҳолашни талаб этади. Аммо шунда ҳам ҳар томонлама мустақил, маънан ва руҳан баркамол, ўз миллати ва юртининг фидойиси бўлган янги шахсларга муҳтожлик — ватан ва давлат миқёсидаги бош эҳтиёж бўлиб қолаверади. Бу гап, айниқса, собиқ совет империяси таркибидан ажралиб чиққан мустақил мамлакатларга кўпроқ тегишли. Мазкур масаланинг кўнгилдагидек ҳал қилиниши — халқнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий турмушидаги камчилик ва муваффақиятсизликларнинг деярли барчасига барҳам беради. Шунда миллий мафкура, миллий мафкура жабҳасидаги ишлар ўз-ўзидан ривожлана боради.

Президентимизнинг “Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига жавобларини, айниқса, ундаги *“Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса биз кўзлаган олий мақсад — озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди”* деган фикр-мулоҳазаларни ўқиб, шулар ҳақида ўйладим.

Онгни, тафаккурни ўзгартириш учун бугун нималар қилиш керак? Нималарга таянмоқ лозим? Нималарни етакчи ўринга чиқармоқ зарур? Онг, тафаккур ва мафкуранинг тарихий замини ва дахлсиз илдизлари нималардан иборат? Сухбатда шу ва шунга ўхшаш бир талай долзарб

масалалар атрофлича таҳлил этилганки, улар илғор қарашли ҳеч бир ўзбекни бефарқ қолдирмас керак. Дарвоқе, ундаги бош сўз — миллий мафкура. Бош моҳият — миллий мафкура ва таълим-тарбия истиқболи. Бош талаб ва даъват — мафкура ва маънавият тарбиётига ҳисса қўшишга ундаш. Бу сўз, бу моҳият ва чорлов эса ягона мақсадга — ўзлигини таниган, ҳар нарсага шахс ва миллат манфаатларидан келиб чиқиб қарашга қодир, давр ва замон билан теппа-тенг одимлай оладиган, эътиқоди кучли одамлар сафини кенгайтириш ва ёшларни худди шу йўсинда тарбиялашга қаратилган.

Фикрда энгилиш — курул билан курашда энгилишдан ёмон. Ғояда таслим бўлиш — қаттол лашкарга таслим бўлишдан хавфли. Мафкура майдони бўш ёки бошқалар томонидан забт этилган элни ҳар мақомга йўрғалатиш мумкин. Негаки, у тарихидан узилади, аждодларидан мерос қолган илм-фан, маданият, санъат бойликларини осонгина бой бериб қўяди. Шу маънода юртбошимизнинг “Бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларига нисбатан ҳам кўпроқ кучга эга” деган гаплари, обдон мушоҳада қилинса, теран маънога эга.

Маълумки, ҳар қандай мафкуранинг яроғи ҳам, чароғи ҳам — ҳақиқат. Ҳақиқат ҳисси — миллий мафкура соҳибларига куч

ва илҳом бағишлайди. Ҳақиқатни билишда хато қилмаслик учун эса, биринчи навбатда, майда фикрлар, сохта ва нотўғри тушунчалардан халос бўлиш керак. Ҳақиқат зиддиятларни енгади. У ҳамма жойда бир хил ранг, бир хил оҳангга эга. Гул қайси боғда ўсмасин — гўзал. Юлдуз осмоннинг қайси буржидан чирой кўрсатмасин — нурли ва ёруғ. Ҳақиқат ҳам шундай. Президентнинг куюниб баён қилган кўп фикр-мулоҳазалари кишини айна шу мантиқ ва моҳиятга иқроқ этади.

Очигини айтганда, миллий онг ва миллий туйғуни ёлқинлантирадиган, тор ва маҳдуд миллатчиликни эмас, том маънодаги улғувор миллиятчиликни юксалтирадиган самимий, теран фикр ва мушоҳадаларга муҳтожлигимиз бор. Миллиятчилик — мозийга, мозийдаги нарсалар ёки зафарларга боғлиқликдангина иборат эмас, албатта. Истиқболга йўналган ғоя, амал ва тушунчалар — миллийлик ҳиссининг тажаллий этувчи бошқа бир жабҳаси. Булардан энг муҳимлари суҳбатда бирма-бир белгилаб берилган. Мана, бир мисол: “Бугун халқаро ҳаёт, кишилиқ тараққиёти шундай босқичга кирганки, энди унда ҳарбий қудрат эмас, балки интеллектуал салоҳият, ақл-идрок, фикр, илғор технологиялар ҳал қилувчи аҳамият касб этади”. Демак, миллатимизнинг кучкувати, ўзига ишончи ва

истиқболни белгилайдиган бош тушунчалардан бири ана шу.

Тилимизда ҳар бир қори ҳолнинг тўлиқ ҳаракати ва муваффақиятини изоҳлайдиган бир сўз бор. Бу сўз — ғайрат. Юрт ва миллат равнақи учун қайғурган Туркистонимиздаги ҳукмдорларнинг деярли барчаси мана шу сўз, мана шу туйғуга зўр аҳамият берганлар. Ҳатто улардан бири “Ғайратнома” деган манзума яратиб, унда, жумладан, бундай деган:

*Ғайрати бор одамни —
эр дегил,
Ғайрати йўқни —
қора ер дегил.*

Чунки ҳукмдордаги ғайрат фақат унинг атрофидагиларни эмас, балки оддий фуқароларни ҳам фикрда, ишда, интилишда ғайратга чорлайди. Президент Ислом Каримовнинг “Тафаккур” журнали саҳифаларидаги янги ва эркин жамият, унинг маънавий тараққиёт йўллари, миллий мафкура ва таълим-тарбия тизимидаги ижобий эврилиш, тинчлик ва яратувчанлик каби масалаларга доир фикрлари тажриба ва тафаккур ғайрати жиҳатидан ҳам ибратли.

Бу эса — энг муҳими.

Султонмурод ОЛИМ:

Миллий мафкура ҳам, илм-маърифат ҳам, маънавият ҳам — одам учун, унинг қамоли учун. Қизиғи шундаки, миллий мафкурани такомиллаштириш ва мустаҳкамлаш, юксак маънави-

ятга эришиш — хуллас, янги тафаккурни шакллантириш учун ҳам илм-маърифат керак.

Дарвоқе, Ислоҳ Каримовнинг “Тафаккур” журналидаги мусохабасида ўртага ташланган янги ғоялардан бири — “Куч — билим ва тафаккурда”. Бу оламшумул аҳамиятга эга шиор. Аслида у Амир Темура бобомиз бош шиор деб билган “Рустий — рустий”, яъни “Куч — адолатда” деган ақиданинг янги талқиндаги ифодаси. Амир Темура замони, боринги, буюк Соҳибқироннинг ўзи учун адолатли бўлиш кучни намоён этишнинг энг оқилона, ўта маърифий йўли эди. Ислоҳ Каримов ҳозир халқимиз учун кучни намоён этишнинг бош йўли — билим ва тафаккурда ўзни кўрсатиш, деб ҳисоблайди.

Хали тилга олганим уч хужжатда ҳам Ўзбекистон аҳлини дунё, буюк аждодларимиз руҳи поки олдида бор билим ва тафаккурини ишга солиб, аслан — зоту зурёди жиҳатидан, бугунги куч-қудрати — бунёдкорлиги нуқтаи назаридан ҳеч кимдан кам эмаслигини кўрсатиш фурсати етгани, бу имконият, халқ бошига қўнган бахт куши каби, тарих тақозоси ва Оллоҳ иродаси билан тақдир қилиб турганининг қадрига етиш зарурлиги ўқтирилган.

Халқ — қудратли куч. Унинг шу кучини илму маърифатга йўллаб юбориш

эса буюк шахсларгагина насиб этади. Халқ ана шу йўлбошчисига эргашиб, буюклик шохсупасига чиқиб олади.

Президентимизнинг “Тафаккур”даги жавоблари “*Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин*” деган сарлавҳа билан эълон қилинди. “*Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин*” деган сўзлар сарлавҳа остидан эпиграф тарзида берилган.

Шу ҳикматда ҳам маърифат бор. Қаранг, ғояга — ғоя, фикрга — фикр билан, лекин жаҳолатга — маърифат билан қарши курашиш зарур, дейиляпти. Чунки, ахир, ёмонликка яхшилик билан жавоб бериш халқимизнинг азалий ақидаси эмасми? Шу ҳам бизнинг қадим-қадимдан маърифатли миллат бўлиб келганимизни билдирмай-дими? Кўриниб турибдики, Ислоҳ Каримов бу суҳбатда халқнинг ҳақиқий вакили, аниқроғи, ўзбекона доноликни дунёга намоён этаётган раҳбари сифатида фикр юритяпти.

Журнал Президент жавобларидаги шиордек жаранглайдиган дурдона фикрларни ҳар бир саҳифа тепасига чиқарган. Шу тарикада ўн тўрт ғоя ажратиб берилган.

Улар орасида “*Куч — билим ва тафаккурда*” деган шиор йўқ. Чунки у булар-

нинг баридан ажралиб туради. Уни мусохабанинг бош шиори дейиш мумкин. Шунинг учун ҳам таҳририят уни ўртасига Ўзбекистон байроғи тасвири туширилган айлана ичида ёзиб, ҳар икки саҳифада — жами саккиз жойда худди муҳредек акс эттирган. Демак, шундай маъно уқасизки, бу шиор савол-жавобда ёритилган уч масала — миллий мафкурани такомиллаштириш ва мустаҳкамлашга ҳам; одамларимиз, хусусан, ёшларимиз онгини ўзгартириш, замонавий илм-маърифатга эришишга ҳам; мамлакатимизда осойишталикни таъминлашга ҳам дахлдор. Вазирлар Маҳкамасининг эслатилган қарори эса — ана шу шиорни ҳаётга татбиқ этишдаги амалий ҳаракатлардан бири.

Этиборли жойи шундаки, Ислоҳ Каримовнинг “Мулоқот”да босилган мақоласи сарлавҳаси остида эпиграф тарзида “*Жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч — маърифатдир*” деган сўзлар келтирилган. Яна маърифат — бош масала. Мақолада шу билангина чекланилмайди, “*Маънавият, маърифатни тарғиб қилиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир. Маърифатчи фидойи бўлмоғи керак*”, деб ўқтирилади.

Президент илм-маърифатни халқни халқ қилиб турган, унинг кечмиш бошига солган оғир синов-

ларга ҳам бардош бериб, ўзлигини йўқотмаслигига асос бўлган энг муҳим неъмат тарзида тушунади ва шундай тушунтиради: *“Эрондан аҳмонийлар, Юнонистондан Александр келди, Арабистондан Кутайба, Мўғулистондан Чингизхон келди, рус истилочилари келди. Лекин халқ қолди-ку! Хўш, бунда қандай сир-синоат бор? Халқ қандай ички куч-қудратга таяниб ўзлигини сақлаб қолди?”* Савол тарзида келган кейинги жумлада эса жавоб тайин: *“Қадим-қадим замонлардан ўтrock яшагани, илм-маърифатга интилгани (!), буюк маданиятга эга бўлгани, ўз урф-одатларини муқаддас билгани учун эмасми?”*

Президент маданият ва маънавиятни халққа баҳо беришнинг асосий мезони ўрнида кўради: *“Биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг таг-томиригача назар ташлаймиз”*. Рост, илм-маърифатда юксакликка етган, маданияти, маънавияти мустаҳкам халқни ҳеч қандай куч, ҳеч бир қурол маҳв эта олмайди.

Айнан ана шу илм-маърифат, билим ва тафаккурда ортда қолган кезимизда — XIX асрнинг ўртасида бизни рус чоризми босиб олди. Яшириб нима қилдик, милтиқ билан келган ёвга қилич, ҳатто ўроғу кетмон кўтариб чиқдик-да. Замоनावий ҳимоя қуроллари ишлаб чиқариш учун ҳам

замонавий билим ва тафаккур керак эди. Техника тараққиётида тоза оқсадик. Агар босқинчилар, жумладан рус истилочилари сиёсий, иқтисодий ҳукмронликни қўлга олган, тужжорий, илмий, маданий имкониятлардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланган бўлсалар ҳам, Президент таъкидлаганидек: *“Бироқ шу ерда асрлар давомида яшаб келаётган маҳаллий аҳолини, унинг кўп минг йиллик маданиятини йўқ қилолмаганлар, йўқ қилолмасдилар ҳам”*.

Хуллас, Ислоҳ Каримов илгари сураётган маънавий-маърифий йўлнинг формуласи мана бундай: миллий мафкурасиз буюк келажакни қуриб бўлмайди, миллий мафкура заминида халқ маънавияти, халқ маънавияти асосида эса тарих ётади.

Миллий мафкура, халқ маънавияти ва тарихнинг узвий боғлиқлиги моҳиятига етиш, бунга эришиш, уни таъминлаш — ҳаммамизнинг вазифамиз.

“Тафаккур” ва “Мулоқот”даги фикр-мулоҳазалари Ислоҳ Каримов маърифатпарварлигининг янги — яхлит босқичи бошланганини кўрсатади. Бу маърифатпарварликда назария билан амалиётнинг узвий боғлиқлиги устун. Булар шунчаки ғоялар эмас, аксинча, одамларни — бутун мамлакат халқини етаклашга, бевосита мақсадли ҳаракатга ундайдиган фикрлар. Сўхбат ва мақо-

ла илман, мантиқан, фикран бир-бирини тўлдириб, бири иккинчисини ривожлантириб, қўллаб-қувватлаб келади.

Мустақил Ўзбекистонда маънавият ва маърифат аввал-бошдан давлат ислохотларининг устувор йўналиши қилиб белгиланган эди. Бироқ эндиликда маънавий-маърифий соҳадаги сиёсат Ўзбекистонда ислохотларни амалга оширишнинг энг асосий йўналишига айлана боряпти, дейиш мумкин. Муҳими, бу изчил сиёсат изсиз кетаётгани йўқ. Ҳозир одамларда янгича фикрлашга мойиллик, миллий мафкуранинг моҳиятига етишга қизиқиш, очикроқ айтганда, қандайдир ўзига хос онглилашув бошланганини сезиш қийин эмас. Кўпчилик тушуняптики, ақлан янги ҳаётга тайёрланмай туриб фаровон турмушга эришиш мумкин эмас.

Етти йилнинг асрсий ютуғи ҳам, эҳтимол, миллий мафкурамиз асосларининг яратилгани бўлса ажаб эмас. “Миллий” сўзи бу ерда кенг маънога эга. Айтайлик, “миллий даромад”, “миллий валюта” тушунчаларида у “умумдавлат” маъносини англатганидек, “миллий мафкура”ни ҳам фақат давлатга ном берган миллатгагина дахлдор масала деб тушунмаслик керак. Миллий мафкурамиз мамлакатимизда истиқомат қилаётган барча фуқароларга тегишли ва у барчамизнинг манфаатларимиз-

ни кўзда тутати. Ахир, мамлакатнинг порлоқ келажаци, хавфсизлиги, равнақидан бу ерда яшайдиган ҳамма миллат ва элат вакиллари баб-баравар манфаатдор эмасми?

Мустақиллик қўлга кирганида ҳаёт эски, бизга, умуман, инсон табиати, жамият тараққиёти қонуниятларига мутлақо ёт мафкурани итқитиб ташлади. Кўп одамлар фикран қарахт ҳолга тушди. Чунки улар онгида бошқача мафкура асослари шаклланмаган, бунга заррача ўрин қолдирилмаган эди-да. Шунинг учун Ўзбекистоннинг ўз миллий мафкураси асосларини шакллантириш бўйича эришган ютуғи — бениҳоя улкан бойлик. Чунки мафкура ҳамиртуруш ёхуд болдай гап. Бир ҳовуч ҳамиртуруш бир тоғора ҳамирга, бир қошиқ асал бир коса чойга татиганидек, миллий мафкура қилинажак улуг ишларга уруғ сочади. Бекорга эмаски, ислом таълимотида ҳам “Ҳамма нарса ниятдан бошланади, ҳамма нарса ниятга боғлиқ” деган қатъий ақида бор. Миллий мафкура — умумиятдек гап. У қанча пок, қанча мусаффо, қанчалар эзгуликка қаратилган бўлса, иншооллоҳ, шунча ижобат бўлади.

Тарих ва келажак. Қаранг, бир-бирига батамом зид ва шу билан бирга, чамбарчас боғлиқ икки тушунча. Жамият мафкураси — Ислом Каримов наздида ана шу икки кутбни боғлай-

диган ҳалқа, *“кечаги ва эртанги кун ўртасида ўзига хос кўприк бўлишга қодир гоя”*.

Шоҳаҳқор САЛИМОВ:

Ислом Каримов мусоҳабасидаги Султонмурод ака келтирган ана шу охириги иқтибос ҳам теран мазмун ва моҳиятга эга. Ўз навбатида тарихий билим, тарих руҳи билан миллий мафкура, жамият мафкураси ўртасида ҳам мустаҳкам боғлиқлик бор. Президентимизнинг *“Жамиятнинг, жамият аҳлининг мустаҳкам ва равшан мафкураси бўлмаса, ўз олдига қўйган аниқ бир мақсад-муддаоси бўлмаса, у муқаррар равишда инқирозга юз тутади”* деган фикри ҳам тарихни таҳлил қилишдан келиб чиққан хулоса.

Халқимиз тарихий тажрибаси, бой ўтмиши, миллий қадриятларига таянган ҳолда буюк келажацини яратишга қодир. Тарих сабоқлари эса миллий мафкурани шакллантириш ва такомиллаштиришда ҳам, буюк келажакни бунёд этишда ҳам жуда-жуда асқатади.

Садир САЛИМОВ:

Миллий мафкурани шакллантириш ва ривожлантириш масаласига мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш, аҳоли турмуш даражасини ошириш нуқтаи назаридан қараш мумкин. Шу маънода иқтисодий ривожланиш билан аҳоли турмуш даражаси,

умумдавлат манфаатлари билан ҳар бир инсон мақсадлари орасида узвий боғланиш бор. Демак, миллий мафкуранинг энг асосий мақсади одамларни мамлакатни иқтисодий-ижтимоий ривожланган, қудратли қилиш байроғи остида бирлаштиришдан иборат бўлиши керак.

Иқтисодиётни ривожлантирмай туриб бу мақсадга эришиш мушкул. Иқтисодиётни ривожлантириш, умумий қилиб айтганда, аҳолининг ижодкорлиги, малакаси, интизоми, ахлоқи, одоби, онгига боғлиқ.

Миллий мафкура — давлатнинг кишилар мақсадларига мос тушадиган вазифаларни амалга ошириш жараёнида бирлаштирувчи, даъват қилувчи, йўналтирувчи, тарбия қилувчи куч. Шундай экан, у одамларда давлатга, унинг аҳоли фаровонлигини таъминлашга қаратилган сиёсатига ишонч уйғотиши лозим.

Халққа нима керак? Соғлиқ-саломатлик, тинчлик-хотиржамлик, меҳнат қилиб пул топиш, яхши яшаш, оилада тотувлик, фарзандлар камоли, жамиятда обрў-эътибор қозониб, ўз ўрнига эга бўлиш.

Инсон ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида ўқийди, ишлайди, малака оширади, ўзида зарур хусусиятларни шакллантира боради. Ўзбекистон давлатининг бугунги сиёсий,

иқтисодий, ижтимоий соҳалардаги асосий мақсади ҳам халқнинг осойишталигини таъминлаш, ижодий фаолиятга шароит яратиш, иқтисодий ислохотларни амалга ошириб, аҳоли турмушини фаровонлаштириш, маънавиятни юксалтиришдан иборат.

Давлат ва миллат мақсадлари уйғунлигига таянган мафкурани халқ тушунади, қўллаб-қувватлайди, уни амалга ошириш йўлида хизмат қилади. Бундай мафкура халқчил бўлади. Мустаҳкам миллий мафкурага таянган халқ ўзи, оиласи ва Ватани бахти учун қилган меҳнатидан илҳом ва лаззат олади, ўзини янада жўшқинроқ ишлашга сафарбар қилади. Бундай мафкура одамларда миллатидан фахрланиш, ватанпарварлик туйғуларини шакллантиради, элу юрт учун жонини аямаслик ҳиссини ривожлантиради. Миллий мафкура халқни, давлатни дунёга танитишга, мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига хизмат қилиши керак.

Маълумки, халқнинг ижодкорлик фаолияти натижалари, яъни янги техника, технологиялар, меъморлик, кино, театр соҳаларида яратилган қадриятлар, спорт соҳасида эришилган ютуқлар мамлакатни дунёга танитади. Шундай экан, ҳар бир авлод ўзининг ижодкорлиги билан аждодлар яратган қадриятларни кўпайтириши, бойитиши ва

бунинг учун халқнинг ижодий салоҳияти юксак бўлиши керак.

Мамлакатимизда таълим тизимининг ислоҳ қилинаётгани, таълим билан тарбиявий ишларни бирга олиб боришга уриниш, эркин ва мустақил фикрловчи фидойи шахслар, изланувчан, янгиликка интилувчан мутахассислар тайёрлаш вазифаларини бажаришга интилиш, шубҳасиз, миллий мафкуранинг моҳиятини яққолроқ намоён этади ва уни мустаҳкамлайди.

Абдували ҚУТБИДДИН:

Садир ака таълим ислохотини, мактабни, болаларни эслатдилар. Мен шу ҳақда батафсилроқ гапирсам.

Янгича фикрлаш, янги замон саккизинчи ёшга қадам қўйди. Кишанлар захри ҳали қалбимиздан кетмаган. Аммо болаларимиз юраги аллақачон озод, аллақачон муте эмас. Улар ўзларининг давлатларини билади, Президентларини севади, азал-абад — қариб-қартайгунча “Ўзбекистон фуқаросиман” деб яшайди. Барча умид ва орзулар — мана шу болалардан. XXI асрни гоёлар кураши деб башорат қилаётганлар, аслида, етти йилдан буён болаларимиз тақдири атрофида баҳс юритмоқда.

Сир эмас, болаларимизни келажақда ўзларининг

сўқир қуролларига айлантирмоқчи бўлган ташқи ва ички кучлар мавжуд. Ўз манфаатларини Ўзбекистондан топиш илинжида юрганлар Россияда ҳам, Покистонда Америкада ҳам йўқ эмас. Улар болаларимизнинг маърифий даражаси, ақл-идроки билан жаҳон тамаддунидан ўз улушларини талаб қилиши, улкан бозорларда ҳаққини ола билишга қодир бўла бораётганидан хавотирда. Уларга болаларимизнинг зукко ва жасоратли, уддабурон ва тадбиркор, миллатсевар ва ватанпарвар бўлиб вояга етаётгани мутлақо хуш келмайди. Аксинча, уларга хизматкор, ожиз, фикрсиз, укувсиз, хоҳлаган йўриқларига ўйната оладиган, андак ландовур, қадр-қимматини билмаган овсарлар зарур...

Хуллас, болаларимиз теvaraгида бизнинг келажагимиз ҳал бўлмоқда. Мен бу гапимнинг тасдиғига ўнлаб мисоллар келтиришим мумкин. Ўн-ўн икки ёшга кириб, эртадан кечгача Фарб оҳангларида йўргалайдиган, она тилида чучмал гаплашадиган ўғил-қизлар озмунчами?! Ёки отасию онасидан гумонсирайдиган, фақат ўзинигина ҳақ деб биладиган, хорижлик сармоюдорлар пулига яшаб, уларнинг ақидаларига бўйсуниб, миллий гурури, ориятини унутган чаламуллалар қўлида тарбия топган болаларимиз камми?!

Ҳақиқат ҳамиша аччиқ, лекин...

Мен муболаға қилаётганим йўқ. Бўрттиришдан ҳам

йироқман. Гарчанд мамлакатимизда болаларимизнинг таълим олиши ва тарбия топиши учун кенг миқёсли ишлар ва тадбирлар амалга оширилаётган бўлса-да, ўйлайманки, бу ҳали барибир кам. Сабабки, болаларни асраб қолиш, уларга озод ва обод мамлакатни комил ишонч билан топшириб кетиш масаласи биз учун — энг муҳим вазифа. Бу масалага шунчаки қараш, нозик жиҳатларни эътиборга олмаслик келгусида ҳаммамизни шошириб қўйиши ҳеч гап эмас. Шу боис муҳтарам Президентимиз кунючаклик билан эътиборсиз қолдирилган жойда четдан келган таъсир ҳукм юрита бошлаши ҳақида гапирганида минг карра ҳақ. Таъсир чегара билмайди. У турли-туман воситалар ва кўринишлар ниқобида бостириб келаверади, бўшлиқни тобора шиддат билан забт этаверади. Алалхусус, Президентимизнинг пайдо бўлган мафкураравий бўшлиқни миллий маърифатимизгина тўлдирши лозимлиги ҳақидаги даъватида, эҳтимол, ярим, балки бир аср кейинги кунлар ҳақидаги орзу ва хавотирлари мужассамлашгандир.

Бугун биз тажовузкор ташқи хавфнинг олдини олиш учун миллий армиямиз, ички қўшинларимизни мустаҳкамлаётган бўлсак, худди шу даражада ички хавфларнинг олдини олиш учун ёш қалбларни Ватан

га муҳаббат ва мустақиллик туйғуси, инсонийлик ва адолатпарварлик ҳисси билан тарбиялайдиган қудратли маънавий қўшин — ўқитувчиларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашимиз, уларга, керак бўлса, ҳаммадан-да зиёдроқ шартшароит яратиб беришимиз даркор.

Дўппини отган билан осмон ерга тушмайди. Эҳтимол, иқтисодиётда, сиёсатда эришилган ютуқларимиз билан мақтансак бўлар, аммо онг, тафаккур ва қалб тарбияси, такомил борасида ҳали кўп ишлашимизга тўғри келади. Чунки бу — ўта ички, ўта умуммиллий масала.

Шундай экан, умуммиллий масалани ўзимиз, ўз ақл-заковатимиз билан ҳал қилишимиз керак. Болаларимиз ўзимизники экан, уларни ўз тасарруфимизда ва таълим-тарбиямизда сақлашимиз зарурати бугун кун тартибда ечимини кутиб турибди. Биз болаларимизни боболаримиздан қолган миллий анъаналаримиз руҳида тарбиялаш баробарида қарийб 130 йил ёт бўлган эрк ва озодлик, миллат ва Ватан каби инсонни инсон қаторига қўшадиган улғу ақидалар таъсири доирасига олишимиз зарур.

Маълумки, шаҳарларда яшайдиган болаларимизнинг аксарияти икки-уч ёшидан боқчага боради. Улар дастлабки жамоат муомаласини ана шу ерда ўрганади. Айни шу ерда

улар тафаккурида илк ўзгаришлар юз беради. Хўш, боқчаларимизда миллий тарбия бериладими? Олти ёшга кирган болаларнинг неча фоизи Ўзбекистон мадҳиясини ёддан билади? Неча фоизи боқчадан мактабга кетатуриб, Ватанимнинг аъло фарзанди бўламан, деб байроғимизни ўпиб қасамёд қилади?

Нафсиламрини айтганда, Япония, Германия ва бошқа тараққий этган мамлакатларда ватан қадрини навқирон авлод шуурига нақшлайдиган махсус умуммиллий тадбирлар ишлаб чиқилган ва амалга оширилади. Бизда ана шундай умуммиллий тадбирлар борми? Қолаверса, оила, маҳалла, боқча, мактаб, муҳит тарзидаги босқичма-босқич юритиладиган таъсир ва тарбия тадбирлари кўзланганми?

Тўғри, кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур қабул қилинди ва шубҳасизки, унинг кўпгина ижобий натижалари юзага чиқа бошлади. Бироқ бу дастур кўпроқ таълим соҳасини қамраб олган.

Талай ривожланган мамлакатларда эса тарбия соҳаси хавфсизлик масалалари сирасидан ўрин олган ва шу тарзда ҳуқуқий-моддий асос топган. Хусусан, у ерларда навқирон авлоднинг турли-туман ташкилот ва уюшмаларига давлатнинг эътибори олий мақомга кўтарилган.

XXI аср бўсағасида ўзликни таниш, миллий

қадриятларга таяниб, ўзбеклар деган номни оқлаш шу қадар ҳаёт-мамонт масаласига айландики, болаларимиз биз орзу қилган даражага етишиши учун, авваламбор, уларни уюштирадиган, сафарбар этадиган уюшма ёхуд ташкилот бўлиши зарурлиги аёнлашмоқда. Фикримча, мамлакатимизда ҳам етти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган ёшлар учун “Ўзбекистон фидойилари” умуммиллий, амалий ҳаракат уюшмаси ёхуд ташкилотини йўлга қўйиш фурсати етди.

Хуллас, мен Президентимизнинг “Тафаккур”даги мусохабасини ҳаммамизни уйғотмоққа чорлаган даъват сифатида қабул қилдим. У киши келажакни кўрабилиш ҳисси билан бизнинг лоқайдлик, бепарволик ҳолатидан жонкуярлик, эрта учун масъуллик ҳолатига қайтишимизни тўлиқ ҳуқуқ ва асос билан талаб қилмоқда.

Илло, бугун миллий мафкурага дахлдор майдагина нарсага ҳам қўл силтасак, бизни худо ҳам, келажак ҳам, болаларимиз ҳам кечирмайди.

Раҳмон ҚҶЧҚОР:

Рост, буюк келажакни табиатида мустақил фикр юритиш, ўз қарашларини мантиқан далиллай олиш, “мен” лигида миллий ва умуминсоний қадриятларни мужассамлаштира билиш қуввати бўлган шахсларгина бунёд эта олади.

Юртбошимиз “Мақсадимиз — эркин шахсни тарбиялаш” деганда ҳар томонлама мустақил, ўзининг ва миллатининг қадр-қимматини теран идрок этувчи, шахсий фикрларини собит туриб ҳимоя қила оладиган авлодни воёга етказишни назарда тутди.

Афсуски, эски тузумдан қолган асоратлар шахсни тушуниш ва у билан ишлай олиш соҳасида ҳам салбий таъсирини кўрсатяпти. Айрим раҳбарларнинг эркин фикрга бетоқат муносабатда бўлишини, масалага янгича ёндашиб, муаммони ҳал қилишнинг кутилмаган йўллари излашга мойил одамларга тўсқинлик қилишини энди ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Чунки ҳаётни ўзгартиришнинг, жамиятни олға силжитишнинг биринчи шарт — янги фикр, янгича мушоҳада юритиш ва унга кенг йўл очиб беришдан иборат.

Боягидақа раҳбарлар ўз қилмишларини узоқни кўзлаш, эҳтиёткорлик деган ниқоблар билан пардаламоқчи бўлади. Ҳолбуки, қўрқоқлик ҳеч қачон эҳтиёткорлик саналган эмас. Эркин фикрга фақат фикрламайдиган ёки бирёқлама фикрлайдиган, ёхуд ўзгалар фикри билан кун кўрадиган ва ўзининг асл қиёфаси фош бўлиб қолишидан қўрқадиган одамларгина қарши чиқади.

Худди шу боис ҳам

Президентимиз “Энг даҳшатлиси — фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги” деган ниҳоятда долзарб ҳақиқатни барчамизга ўқтиради.

Инсонни, айниқса, мўрт ёшларни фикрий қарамликка солишнинг турли усуллари бор. Бугунги кунда ахборот эркинлиги, демократик ҳаёт тарзи ниқоби остида юртимизга кириб келаётган мафкуравий таъйиқнинг сон-саноксиз кўринишларига дуч келиш мумкин. Мен бу борада икки омилни мисол келтиришим мумкин. Улардан бири — очиқ-ошқора, қўпол шаклда, иккинчиси бўлса, ниҳоятда пардаланган.

Пойтахтимизнинг еросоти йўлакдари, метро бекатларига тушиш жойларида ин қуриб олган китобфурушларга ҳар куни дуч келамиз. Улар халқимизга таклиф қилаётган нарсаларнинг аксарияти зўравонлик, ҳаёсизлик, тошбағирликни тарғиб этади, инсонни ёлғиз нафснинг қулига айлантиришга хизмат қилади. Яқинда ана шу китобфурушлар беҳаёлик, ҳайвоний майл, шармандагарчиликлар “куйчиси”, исмиёқ бу нарсаларнинг рамзига (садизм) айланиб кетган фаранг ёзувчиси Маркиз де Саднинг бир талай китобини сотувга чиқарди. Аслида Саднинг асарларини чоп этиш, мана, юз йилдан зиёдки бутун дунёда ман этиб қўйилган, мабодо кимдир бундай юмушга қўл ургудек бўлса, жавобгарликка тортилар эди. Бундан

беш-олти йил илгари Фарб мамлакатларида уят, маънавий сингари тушунчаларга муносабат мезонлари кескин ўзгариб кетди шекилли, мана шу тақиб бекор қилиндию қисқа фурсат — бир неча йил ичида унинг аксарият китоблари рус тилига ўгирилиб, ҳамдўстлик мамлакатлари худудига зудлик билан тарқатилди. Гиёҳванд моддаларга, қурол-яроғнинг арзimas турига ҳам сергак турадиган давлатларнинг бохоначию чегарачилари бу китобларнинг хавфини мутлақо сезишмади ҳам...

Астафуролло деб гапириш кераг-у, бу китобларнинг маъно-моҳияти адабиётгагина эмас, оддий инсоний табиатга, одамзоднинг яралиш мантикига зид, улар инсонни ҳайвондан-да тубан деб ишонтиришга қаратилган, лўнда қилиб айтганда, башариятга тўхмат билан йўғрилган. Оқ қоғоз устига бу қадар бепарда, уят сўзларни ёзмоқ ва уни чоп этмоқ учун, билмадим, одам руҳан нақадар эврилишга, ўзгаришга дучор бўлиши керак...

Де Саднинг “Фоҳишахонадаги фалсафа” (“Философия в будуарах”) китобида муаллиф асл ниятини куйидаги мазмунда баён этади: “Биз бутун дунёни эгалламоғимиз учун бундан буён катта муҳорабаларда қатнашишимиз, жанги жадаллар юритиб, дунёнинг қайбир узоқ ўлкаларида фаранг аскарлари ҳалок бўли-

шию унинг жасади ва этиклари чириб битиши мутлақо шарт эмас. Агар биз бошқа мамлакатларга, хусусан, Шарққа ахлоқимизни (тўғрироғи, ахлоқсизликларини! — **Р. К.**) меникидай китоблар ва бошқа йўллар билан тарқата олсак, уни ўша халқларнинг турмуш тарзига айлантира билсак, жумлаи жаҳон оёғимиз остига ўзи юкиниб келади, бутун одамзоднинг қалбига эгалик қилишга муваффақ бўламиз...”

Афсуски, Де Саднинг мана шу қабиҳ ниятга бевосита хизмат қилувчи китоблари минглаб нусхада, қиммат нархда сотилиб кетди.

Агар бу мафкуравий бузғунчиликнинг очик шакли бўлса, унинг яширин, тилига бол суртилган кўринишлари ҳам бор. Шулардан бири, Президентимиз Олий Мажлис сессиясида алоҳида диққатни жалб этгани — миссионерлик ҳаракати. Ҳозир шаҳарларимиз, айниқса, пойтахтимиз кўчаларида яхшигина кийинган, қўлида турли китоблар тўла халта кўтарган, хушмуомала, пастгина товушда гапирадиган кишиларни бот-бот учратасиз. Улар асосан мусулмонларни, кўпроқ ёшларни ширинсуханлик билан: “Мумкинми сизни бир дақиқага суҳбатга жалб этсам”, деб тўхтатади-да, гапни узоқдан бошлайди. Юмшоқ муомаласи домига тушириб олгач, сизга текинга бир неча китоб совға қила-

ди: “Бўш вақтингизда, юрагингиз сиқилган, ёлғиз қолган пайтларингиз ўқиб кўрарсиз...”

Сизга таклиф этилган нарсалар — хорижда чоп қилинган, ичию таши рангли, гўзал суратлар билан безатилган, пулга чақангиз, анчагина қимматга тушган китобу журналлардир. Масалан, улардан бири “Жаннат келтирувчи ҳукумат” (“Правительство, которое принесет Рай”), иккинчиси “Уйғонинглар!” (“Пробудитесь!”) деб номланади (ўзбек тилида чиқарилгани қанча!). Бу китобларнинг туб моҳиятида насронийликка даъват, фақат шу эътиқод орқалигина бахтли ҳаётга эришиш мумкин, деган чорлов, ўзгадин вакиллари қалбида эътиқод қўйган динига аста-секин шубҳа туғдириш нияти манаман деб турибди...

Энг ташвишланарлиси — китоб тарқатувчилар орасида айрим иймони суст миллатдошларимиз ҳам учраб қолади... (Бу ҳақда “Хуррият”да адабиётшунос Зухриддин Исомиддиновнинг куюнчаклик билан ёзилган мақоласи чоп этилди.) Уларни кимлар моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантирмоқда? Ахир, уларнинг асл муддаоларини англаш унчалар қийин эмас-ку!

Хўш, шу каби мафкуравий таъсирларнинг олдини олиш, йўлини қирқиш, миллатдошларимизнинг иймон-эътиқоди, миллий қиёфаси-

ни ихоталамоқ учун нима-ларга эътибор бериш керак?

Менимча, миллий мафкуранинг тамал тоши уйда, боқчада, мактабда бола-жонларимиз кўлига тушадиган ўйинчоқлар, китоблар, ўқув қуроллари билан кўйилади. Бу гапни ҳамма нарсани мафкуралаштиришга ундов сифатида тушунмасликларингизни истар эдим.

Дейлик, биринчи синф боласи ҳар куни бир неча бор кўлига оладиган нарса — “Алифбе” китоби. Бу китобнинг муқовасидан тортиб ичидаги ҳар бир расм, белги, шеър ва ҳикоягача боланинг хотирасига умр-бод михланиб қолади, унинг тафаккур тарзи, дунёқараш шаклланишида у муҳим ўрин тутати. Масалан, агар китоб безовчи расмларимиз унинг саҳифаларини миллий қадриятларимиз, улуғвор обидаларимиз, буюк мутафаккирларимиз, айнан Ўзбекистонимизга хос табиатнинг гўзал манзаралари билан безасалар, одамларнинг расмларидан (фақат бошига кўндирилган дўппию чопонидан эмас!) — уларнинг юзларидан, кўз қарашларидан кадрдон миллий руҳ уфуриб турса, мурғак тасаввур қанчалар қимматли нарсани ўзига жо килур эди...

Ҳал этилиши лозим бўлган яна бир муаммо — оммавий ахборот воситаларидаги чиқишларнинг са-

мияти, ростлиги масаласи. Мақола бўлсин, эшиттириш ёхуд кўрсатув бўлсин, халқ олдига чиқаётган ҳар бир одам ўзи айтаётган гапга аввало ўзи ишонса ва мана шу ишонч-этиқоди шубҳасиз билиниб турса... Афсуски, журналистика факультетини базўр “уч”га битириб олган, умри бино бўлиб икки қоғоз мақола-ни эплаб ёзмаган қизалоқ ва йигитчалар (уларнинг маданий-интеллектуал даражалари ҳақида сўрамай қўяқолинг!) бирдан “телеюлдуз” бўлишни орзу қилиб қолишади. Уларнинг ўз ма-лакасини оширишга сарф-лайдиган вақтлари албатта грим столида ўтказадиган фурсатларидан бир неча бор оз бўлади... Ҳолбуки, сен йигирма тўрт миллионли катта халқ қаршисига чиқмоқчисан. Улар орасида не-не алломалар, сенгагина эмас, устозларингга ҳам устозлик мақомида турадиган зотлар бор. Улар сенинг чучмал, симобдай қўлда турмас гапларингу ҳавойи мулоҳазаларингга зормикан?.. Булар ҳақда ўйлаб ўтирилмайди. Кўрсатув эфирга берилгач, эртасига дугонаси ёки ўртоғидан сўрайдиган саволи мутлақо бошқа бўлади: “Кўрдингми, кўйлагим яхши турдими, сочимнинг турмаги бузилиб кетмабдими, нариги костюмимни кийсам бўларкан-а...”

Бундай савия билан маънавиятни ўстириб ҳам,

мафкурани уқтириб ҳам бўлмайди.

КҮТЛИБЕКА:

Назаримда, Президентимиз мусоҳабалари таҳлил қилинадиган эмас, ўрганиладиган, дилга жо қилинадиган суҳбат. Ундаги асосий гоёлар шунчаки хулосалар эмас, озодликнинг, озод инсоннинг яшаш шартлари дейиш мумкин.

Мен ўзим “Миллатнинг, халқнинг ҳамжиҳатлиги — тараққиёт гаровидир” деган тўхтам ҳақида кўп ўйладим. Биз миллат сифатида қанча бойлигимиздан айрилган бўлсак, фақатгина миллий нифоқлар туфайли жудо бўлганмиз. Амир Темур салтанати таназзули ҳам, Туркистоннинг хонликларга бўлиниб, Россияга ет-бўлиш сабаби ҳам — ноаҳиллик. Барча миллий озодлик ҳаракатларининг қонга ботирилганига ҳам миллатимизнинг улуғ бир мақсад йўлида бир тан, бир жон бўла олмагани сабаб. Биз энди озод Ватанда озод яшашни истар эканмиз, ҳамма нарсадан аввал миллий бирлик учун курашимиз керак. Курашишни ҳар ким ўзидан бошламоғи шарт.

Суҳбатдаги “Онгли турмуш — жамият ҳаётининг бош мезони” деган тўхтам ҳам зарурлар ичра зарурдир. Шўро тузумидан бизга кўп иллатлар мерос қолди. Бири — ичкиликбозлик.

Бугун ҳам бу иллат шоҳлаб ётибди. Ичкилик ичиришни — гурур, ичкилик бермасликни номус деб биладиган оилалар, эркаклар жуда кўп. Ҳатто аёллар давраси ҳам бундан мустасно эмас. Наҳотки, номус мезони — ароқ бўлса? Нанинги, орият мезони — сочиб-совуриб тўй қилиш бўлса?

Кўпчилик ота-оналарнинг яшашдан мақсади — тўйга йиғинишга айланиб қолган. Бешик тўйга сарпо йиғ, ўғил тўйи, никоҳ, чарлар... Шу билан бир умр тамом. Майли, урфодатлар керак, майли, карнай-сурнай бўлсин... Аммо озодликни чарларсарпо билан асраб бўлмайди, уни билим билан асраб мустаҳкамлаш керак. Серҳашам тўйга сарфланадиган пул эвазига болаларимизга билим беришимиз даркор.

Бугунги кунда айрим жойларда ёшлар ўртасида жонига қасд қилиш ҳодисаси учраб туради. Сабабини ўргансангиз, ё дадаси тўй арафасида куёвнинг ўртоқларига ароқ бермай уни “номус”га қолдирган, ё қизнинг онаси “аканг кечаси юрма деди, тўйга борма, уради” деб унинг шахсига теккан... Баъзан бундан жиддийроқ сабаблар ҳам учрайди. Аммо, барибир, ўша ёшларнинг жони арзон. Одам боласининг улуг мақсади бўлса, ўқиб, оёққа туриб, шу миллатнинг бир корига ярайман

деган нияти бўлса, кўйлак ё ароқ учун ўзини ўлдирмайди — жонини асрайди. Хуллас, онгли турмуш учун ҳам кўп ҳаракат қилиш, кўп курашиш керак.

Бобоқул ТОШЕВ:

Мустақиллик халқимизга ҳуқуқ берди. Бу ҳуқуқ том маънода ҳар биримизнинг онгимизда эркин фикрлаш эҳтиёжини уйғотди. Бугун биз ҳуқуқни тақдиримиз, келажакимиз билан боғлаяпмиз. Ҳам ижтимоий-фалсафий, ҳам маърифий маънода ҳуқуқ миллатимиз, давлатимизнинг жаҳон айвонида ўз ўрнини белгилаб олишида асосий қадрият ҳисобланади.

Қонунларимиз ва бошқа меъёрий ҳужжатларимиз — халқимизнинг қаддини ростлаб, ўз гурурини қўлга киритиб, ҳур фикрли бўлиб шаклланишида бир таянч манба. Мустақилликнинг шу қисқа даврида мамлакатимизда 300дан зиёд қонун чиқарилди. Уларнинг бари инсоннинг ҳақ-ҳуқуқи, шаъни, кадр-қиммати, давлат мустақиллигини ҳимоя қилишга қаратилган.

Айтайлик, бизда “ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилмаган”и ҳам миллий гоямиз ҳар қандай сиёсий оқим таъсиридан холи эканини билдиради. Айни вақтда, миллий мафкура амалдаги қонунларимиз таъсири ҳамда ҳимояси остида шаклланиши, ривожланиши лозим. Чунки уларда бугунги ҳаётимиз,

яшаш тарзимизнинг асосий ҳуқуқий тамойиллари белгиланган. Ана шу меъёрларга риоя этиш жараёнида дунёқараш, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият такомиллаша боради. Миллий маф-

кура буларнинг бир мажмуи сифатида шаклланади. Бугунги мафкурамиз бизни давлат бўлиб яшашга ундайди.

Президентимиз “*Кучли давлатдан — кучли жамият сари*” деган гояни ўртага ташлаб, инсоннинг жамиятда тутган мавқеи, унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги вазифалари тўғрисида куюниб гапирди. Бу бежиз эмас. Чунки энг ривожланган мамлакатлар фуқаролик жамияти орқали муваффақиятларга эришмоқда. Давлат ўз вазифаларини фуқароларнинг ихтиёрий равишда уюшган жамоат бирлашмалари зиммасига ўтказиб бориши лозим. Агарда фуқаролар ўзларини қизиқтирган барча масалаларда вакиллари, ташкилотлари орқали қатнашса, давлатнинг ижтимоий-сиёсий ривожланиши тезлашади.

Республикамизда қанча кўп жамоат бирлашмалари тузилса, уларнинг йўналишлари турли-туман бўлса, ҳар бир фуқаро уларда аъзо сифатида мунтазам қатнашса, одамларнинг жамиятни бошқаришдаги бевосита иштироки

ортади, инсон фаоллашади, дунёқарашининг шаклланиши тезлашади ва кўп фикрлилик кучаяди.

Кенг фикрли, хур фикрли шахс онгидагина янги янги ғоялар пайдо бўлади. У турмушни яхшилаш, ҳаётни гўзаллаштиришни ўйлайди. Ўз-ўзидан равшанки, ғоялар кураши ва унинг натижаси ижтимоий тафаккурни шакллантиради. Ижтимоий тафаккургина миллий мафкура ривожини учун асос бўлиши мумкин.

Кучли давлатда кучли ижтимоий муассасалар шаклланган бўлиши зарур. Жамоат бирлашмалари ижтимоий институт сифатида фуқаролар онгида миллий мафкурага асосланган дунёқарашни шакллантиришда “ижтимоий оила” вазифасини бажариши лозим. Қонун билан мафкура инсон учун бир хилда таъсир кўрсатувчи омил ҳисобланади.

Инсон қонундан ташқарида яшай олмайди, агарда у қонун чегарасидан четга чиқса, унга нисбатан қонуннинг таъсири юзага келади. Инсон қонундан ташқарига чиқмаслиги учун ҳам мафкура керак. Мафкураси бор инсон эркин шаклланади.

Бугун миллий мафкурामиз ва тафаккуримизнинг шаклланишида ташаббус кўпроқ ўзимизнинг қўлимизда — жамоатчилик қўлида бўлмоғи лозим.

Шоҳаҳқор САЛИМОВ:

Яқинда “Халқ сўзи”нинг иловаси — “Давр” газета-

сида “Бўш калла ни айлантириш осон” деган руқнага кўзим тушди. Гарчи ҳажв саҳифаси учун танланган бўлса-да, теран маъно англатади. Зотан, Президентимиз таъкидлаб ўтганидек: “... одам ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётининг миллий қадриятларига, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли мафкураларнинг босими, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги таъсирига бардош бериши амримаҳол”.

Мусоҳабада XXI аср бўсағасида жамиятимизни бизга бегона ҳар хил мафкура тажовузларидан муҳофаза қилишдек ўта муҳим вазифа илгари сурилган. Юртбошимиз республика тарихшунос олимлари ва бир гуруҳ зиёлилар билан қилган мазмунли мулоқотида ҳам мазкур мавзуга тўхталиб, уни мантиқан ва изчил давом эттирди, тарихий билим миллий мафкуранинг шаклланиши учун нақадар муҳимлигини исботлаб берди.

Оддийроқ қилиб айтилса, тарих инсоннинг кундалик ҳаёти учун ўзига хос тажриба мактаби. Биз кеча амалга оширган ишимизга бугун қиёсан баҳо бериб, ҳаётимизни, демакки, тарихимизни давом эттираемиз. Шу тариқа ютуқларимиздан илҳомланиб, хато ва камчиликларимизни англасак,

уларнинг қайтарилмаслигига эришамиз. “Ҳар бир инсон ўтмиш тажрибасидан келажакда оқилонга фойдаланса, — деб ёзган эди XIX аср донишмандларидан бири Муҳаммад Ҳижозий, — бу икки марта умр кўриш маъносини англатади. Аммо, афсуски, кўпинча инсон зоти бугун хатоликка йўл қўйса, эртага уни такрорлайвериши ҳам мумкин”.

Жамият-чи? Жамият инсонлардан — сизу биздан иборат. Шу нуқтаи назар билан жамиятимиз тарихи, ўзбек давлатчилигининг ўтмиши, бой тарихий тажрибасига синчков нигоҳ қўйиб, бугун бизни ташвишга солаётган талай муаммоларнинг илдизини топган бўлар эдик. Бунинг учун ҳаққоний тарих керак. Ўтмишга юзаки қараш эса одамни кўп чалкаш кўчаларга етаклаши ҳеч гап эмас. Иқрор бўлайликки, биз тарихимизга шундай — юзаки ёки бир томонлама муносабатда бўлиб келдик, аниқроғи, унинг ҳаққоний саҳифаларини варақлаб кўрмадик, уни изчил таҳлил қилмадик. Чунки шўро замонида биз миллий мафкурамиздан жудо этилган эдик. Халқимизга ёт мафкура эса тарихимизни хоҳлаганча таҳлил ва талқин этди.

Президент олға сураётган миллий мафкура тарихимизга янгича нуқтаи назар билан ёндашишни тақозо этади. 1870 йилнинг 28 апрелидан бошлаб

Тошкентда Туркистон генерал-губернаторининг расмий нашри — “Туркестанские ведомости” чиқа бошлади. Унинг ишига Марказий Осиё халқлари тилларини биладиган кўплаб рус олимлари (аслида, жосуслар) жалб этилди. Улар зиммасига Туркистон ҳақида Русиянинг мустамлака сиёсатига кўмаклашадиган материаллар йиғиб, чоп қилиш вазифаси юклатилган эди. Бу газета сонлари мустамлакачилик мафкурасига хизмат қилган, улар аксаран шовинистик руҳда эди.

Хўш, шундай экан, бизнинг олимларимизнинг асосан ана шу материалларга таяниб ёзган тарихлари қанақасига ҳаққоний бўлсин! Биз шу пайтгача тарихни сохталаштиришнинг гувоҳи бўлиб келган эдик. Ҳолбуки, “Сохта тарих қалбаки пулга ўхшайди”, деган нақл бор.

Тўғри, “Туркестанские ведомости” онда-сонда бўлса ҳам, маҳаллий халқ дардларини муайян тарзда ифодалаган мақола-

ларни ҳам чоп этган. Бир мисол келтираман.

1898 йилда Туркистонда бирйўла 15та темир йўл бекатининг номи рус истилочилари Мельников, Горчаков, Драгомиров, Грибоедов, Верёвкин ва бошқалар номи билан алмаштирилади. “Туркестанские ведомости”нинг ўша йилги 21 ноябрь сониди “Нетуземка” имзоси билан бир аёлнинг мактуби чоп этилган. У газетага изтироб билан мурожаат қилиб, маҳаллий халқлар тарихи, уларнинг жўғрофий топонимларига ҳурмат билан қарашни талаб этган.

Шўро мафкураси шунчалар зўравонлик билан одамлар онгига сингдирилган эдики, айтилган фикр ўйлаб-нетиб ўтирмасдан қабул қилинаверарди. Ҳаётга мосми, мос эмасми — бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Айтилик, асримизнинг бошида пролетариат доҳийсининг “Империализм — чириб бораётган капитализмдир” деган таърифи

аср охиригача — 90-йилларгача қўлланди. “Империалистик давлат” аталмиш мамлакатларнинг иқтисодий юксалишга эришаётганини кўриб туриб ҳам, “Ана, улар яқинда тавом бўлади”, деб таълим берилар эди.

Нажмиддин КОМИЛ:

Кўриниб турибдики, Президентимиз Ислом Каримовнинг “Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига жавоблари зиёлиларимизни, ижод аҳлини фикрлашга, халқ ва Ватан тақдири билан боғлиқ энг муҳим масала-муаммолар хусусида ўйлашга, янги, замон талабларига мос мушоҳада юритишга ундайди.

Фикр фикр кўзгайди, деганлари шу.

Аминмизки, бугун муҳтарам журналхонларимизнинг ҳар бирида ҳам ана шундай янги тафаккур руҳи мавжуд. Демак, Ислом Каримов назарий хулосаларининг энг муҳим жиҳатлари юзасидан илмий мушоҳада ва муҳокамалар яна давом этади.

*Сухбат матнини
Султонмурод Олим
тайёрлади.*

Пётр АННЕНКОВ – китобат санъати, рангтасвир ҳамда мультипликация соҳаларида ўз ўрнига эга бўлган таниқли мусаввирларимиздан бири.

Шарқ китобат санъатини пухта эгаллаган rassom асарнинг асосий гоёси, тарихий давр ҳамда маданий муҳитни ўзига хос жозибали бўёқларда акс эттиришга интилади.

"Оловиддиннинг сеҳрли лампаси", "Алибобо ва қирқ қароқчи" эртақларига ишлаган безакларини кўздан кечирар экансиз, мусаввир Шарқ миниатюра санъатини теран ўзлаштиргани, унинг сеҳрли ва бетакрор жозибасидан баҳраманд эканига амин бўласиз.

Пётр Анненковнинг сўнги йилларда яратилган рангтасвир асарларида ҳаёт мураккабликлари, инсон ва табиат муносабатлари, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш файласуфона мушоҳада этилади.

Мусаввирнинг китоб ва альбомлари беш миллиондан ортиқ нусхада чоп этилган, rassom яратган асарлар Испания, Олмония, Қурия, АҚШ, Ҳиндистон, Финляндиядаги кўрғазмаларда намоиш қилинган. Аксарият асарлари Ўзбекистон давлат Санъат музейи, Москвадаги Замонавий санъат музейида, хориждаги хусусий жамғармаларда сақланмоқда.

"Рухим" 1993

"Севишганлар" 1993

“Шоҳона ов” 1996

▲ “Сархушлик” 1993

“Олишув” 1998 ▶

Абдурахим ЭРКАЕВ

ИСТИҚЛОЛ ВА ТАФАККУР ЭРКИНЛИГИ

Ватанимизнинг ривожланган мамлакатлар сафига кўшилиш зарурияти илмий-техникавий, технологик, иқтисодий, маданий ва ижтимоий янгиликларга, ютуқларга очиқ бўлган жамият қуришни, ижтимоий онгни шунга яраша шакллантиришни талаб қилади. Биз энди совет даврида қарор топган ҳадиксираш тафаккурдан, онгимизга сингиб кетган ижтимоий қўрқувдан тезроқ халос бўлишимиз лозим. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, “Тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйиқдан, қулликдан қутулмаса, инсон тўлиқ озод бўла олмайди. Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади!” (**Ислом Каримов**. “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”. 3-китоб. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1996 йил, 34-бет.)

Жаҳон халқлари билан самарали ва юксак савияда мулоқот қила олиш, ғоя алмашиш — халқимизнинг ҳаётий эҳтиёжидир. Бунинг учун эса аввало дадил ва замонавий, эркин фикр юриштишни ўрганишимиз керак. Энди биз миллий ўзлигимизни тиклаш нимадан иборат эканини аниқ ва яққол тасаввур этмоғимиз зарур. Чунки биз энди дунёқарашдаги провинциал чекланганлик ва жайдарича фикрлашга тутқун бўлиб қолишга ҳақли эмасмиз.

Тафаккур эркинлиги истиқлол тақозо этган энг долзарб муаммолардан биридир. Хўш, тафаккур эркинлиги нимани англатади? Бу ҳақда мулоҳаза юриштишдан аввал икки нарсани таъкидлашни истар эдик.

Биринчидан, тилимизда “хурфикрлилик” деган тушунча мавжуд. Мазкур тушунча Ғарбда Маърифатпарварлик даврида шаклланган. У диний догматикани ва черков маросимчилигини рационализм нуқтаи назаридан инкор қиладиган, ақл ва илм-фаннинг диндан мустақиллигини ёқлайдиган тафаккур тарзини билдиради. Атаманинг ўзи эса XVIII аср бошидан қўллана бошлаган. Бизга у рус тили орқали ўтган. Тўғри, хурфикрлилик унсурлари азалдан мавжуд. Лекин атама Оврупода ўрта асрлар диний тафаккур тарзидан қутулиш жараёни тезлашиб, табиатшунослик анча ривожлангандан кейин янгича фикрлаш зарурияти ва амалиётини ифодаловчи тушунча сифатида вужудга келди. Шундай қилиб, хурфикрлилик рационалистик ва дунёвий фикрлаш тарзини ифодалайди.

Тафаккур эркинлиги эса, хурфикрлиликни ўз ичига олса-да, у билан чегараланиб қолмайди. Гап бу ерда тафаккурнинг диний ёки дунёвий мазмуни хусусида эмас, балки унинг

сифати, замонавийлиги, қамровининг кенглиги, таъбир жоиз бўлса, “жаҳон стандартлари”га мослиги ҳақида кетяпти.

Иккинчидан, тафаккур эркинлигини дунёқараш билан чалкаштирмаслик керак. Албатта, дунёқараш асосида тафаккур ётади. Аммо дунёқараш тафаккурга нисбатан анча кенг ва мураккаб ҳамда турлича даражага оид, яъни бир сатҳда ёнма-ён турмайдиган тушунчадир.

Дунёқараш тафаккур асосида вужудга келса-да, оламга энг умумий муносабат сифатида тафаккурнинг кўп хусусиятларини, биринчи навбатда унинг ижодкорлик салоҳиятини ва ривожланиш йўналишини, имкониятларини белгилайди. Тафаккур қай даражада догматизм ва мутаассибликдан холи ёки уларга мойил экани дунёқарашга боғлиқ. Дунёқарашнинг диний ёки дунёвий мазмуни ўз-ўзидан тафаккур имкониятларини бевосита белгилаб қўймайди. Масалан, диний дунёқараш доирасида тафаккур нисбатан узоқ давр мобайнида эркин ривожланиши мумкин. Қадимги юнон политеистик диний дунёқарашини ўз замонасида тафаккур эркинлигини таъминлай олди. Исломиё дунёқараш ҳам VII — XII асрларда тафаккур эркинлигига анча кенг имкон берди. “Чинга бориб бўлса ҳам илм ўрганинг”, “Оллоҳ назарида қирқ йиллик тоат-ибодатдан бир кунлик адолат афзалдир” каби ҳадислар жамиятнинг ижтимоий мўлжали, тафаккур эркинлигини белгиловчи меъёрлари эди.

Боз устига, янгидан вужудга келаётган дин ёки дунёвий таълимот тафаккур эркинлиги, яъни жамиятда аввалдан мавжуд таълимотни танқид қила олиш, қайта кўриб чиқиш имконияти барқарорлиги туфайлигина шаклланиши, ўз тарафдорларини топиши мумкин. Шу боис ёш динлар ва таълимотлар — тафак-

кур эркинлиги мевасидир ва улар жамиятда ўз мавқеларини мустаҳкамлаб олгунларича тафаккур эркинлигини ёқлайди.

Энди тафаккур эркинлиги масаласига қайтамыз. Миллий тафаккуримиз юртимизнинг илғор мамлакатлар сифидан жой олиши, Ватаннинг буюк келажagini барпо этиш борасидаги талабларга қай даражада мос? Миллий тафаккуримизнинг энг кучли ва энг заиф жиҳатлари нималардан иборат?

Энг кучли жиҳатлар ҳақида гапирадиган бўлсак, фундаментал, назарий фанларнинг кўпгина соҳалари бўйича юртимизда салмоқлигина салоҳият шаклланган. Айниқса, математика, биология, микробиология, кимё, физика ва медицинанинг баъзи тармоқлари бўйича юритилаётган тадқиқотлар жаҳон талабларига мос. Бу миллатнинг табиий-илмий тафаккурининг анча ривожланганидан дарак беради. Бадиий тафаккурнинг ҳам баъзи шакллари ҳақида айрим истиснолар билан шундай дейиш мумкин (Бадииятда умуминсонийлик билан бир қаторда миллийлик тамойили ҳам кучли. Чунки бадиий тафаккурга миллий бадиий инъикос хусусиятлари, образлар тизими ва бошқа омиллар зўр таъсир кўрсатади. Шу боис у, илмий тафаккурдан фарқли ўлароқ, миллийлик ҳам касб этади).

Иқтисодий тафаккуримиз эса, казарма социализми шароитида мулкдан бегоналаштирилганимиз туфайли тубдан деформацияга учради, бинобарин, бу борада жаҳоннинг илғор мамлакатлари иқтисодий тафаккурдан ҳозирча орқадамыз.

Техникавий ижодкорлик борасидаги тафаккуримиз ва саноатлашган меҳнатга муносабатимиз ҳам ҳали юксак ривожланган мамлакатлар аҳолисиникидан бирмунча паст. Бу, албатта, халқимизнинг қобилияти билан боғлиқ ҳодиса эмас. Унинг тарихий, объектив сабаблари бор.

Биринчидан, совет даврида юрти-миз кўпроқ хомашё базасига айлан-тирилгани учун аҳолининг аксария-ти қишлоқда яшади. Иккинчидан, са-ноатлашган ишлаб чиқаришга маҳал-лий аҳоли етарлича жалб қилинма-ди. Янги завод ва фабрикаларга кўплаб русийзабон ишчи ва муҳандис-техниклар кўчириб келинди. Учинчи-дан, совет мамлакатининг ишлаб чи-қариш технологияси ҳам жаҳон ан-дозаларига нисбатан анча қолақ эди, биз ана шу технология шароитида ўсдик. Тўртинчидан, социалистик иш-лаб чиқариш муносабатларида текис-чилик тамойили устувор бўлгани боис техникавий ижодкорлик ва иш-чининг меҳнат натижасидан манфа-атдорлиги ҳеч кимни қизиқтирмас эди.

Кейинги омил ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида ҳам меҳнатга муно-сабатнинг муттасил ижобий томонга юксалиб, ишчи ва хизматчилар мала-касининг ўсиб боришига анча-мунча тўсқинлик қилди. Шахс манфаатлари-нинг жамоа манфаатларига қурбон қилиниши, инсон шахси билан мутлақо ҳисоблашмаслик, уни ижтимоий келиб чиқишига қараб баҳолаш, партия маф-курасининг инсон ҳуқуқларидан устун қўйилиши, ҳатто иқтисодиётнинг ҳам мафкурага буйсундирилиши ҳуқуқий та-факкуримизнинг яхши ривожланмасли-гига сабаб бўлди.

Совет жамиятининг ўта мафкуравий-лашгани, марксизм-ленинизм ақидала-рига мос келмайдиган ҳар қандай фикр, ғоя ва қарашнинг таъқиб қилин-гани, умуман, совет тузумининг даст-лабки салкам қирқ йиллик даврида сиёсий зўравонлик бошқарув услуби-нинг таркибий қисми сифатида очик-часига қўллангани (кейинги 34 йилда ҳам ундан бутунлай воз кечилмади) аҳоли онгига ижтимоий кўрқув кайфи-ятини сингдирди. Бу ҳол тафаккурнинг ижодий имкониятларини, ташаббусни қаттиқ жиловлади. Одамлар эркин му-

лоҳаза юритишдан, мустақил фикр бил-диришдан ҳадиксирайдиган бўлиб қол-ди.

Рус бўлмаган халқларда, шу жум-ладан ўзбекларда, турли йўллар ва воситалар билан миллий номукамал-лик туйғуси озиқлантириб турилди. Чор Россиясида кенг қўлланган “мар-каз” ва “чекка” (“миллий”) ўлкалар ту-шунчаси аслида мустабид великорус ва мустамлака халқлар деган маъно-ни, миллатлараро ижтимоий ва ҳуқуқий тенгсизликни англатар эди. Совет даврида “чекка ўлка”, “миллий ўлка” атамалари аста-секин “итти-фокдош ва автоном республикалар” атамаси билан алмаштирилган бўлса-да, “марказ” тушунчасига асло шубҳа билдирилгани йўқ. Боз устига, бош-қарув ўта марказлаштирилди. Демок-ратия ва ҳуқуқ меъёрларига фақат сиёсий мақсадга мувофиқлик нуқтаи назаридан ёндашилди. Оддий меҳ-наткаш ўз меҳнати натижасидан, миллат ўз миллий манфаатидан бе-гоналаштирилди. Ҳатто ҳар қандай мансабдор шахс ёки ижодкор арбоб ҳам “марказ” (КПСС МҚ тимсолидаги) олдида ҳуқуқсиз эди. Буларнинг бар-часи, инсонга восита сифатида му-носабат ҳам ҳар бир шахсда, ҳам бу-тун миллатда ҳам номукамаллик туй-ғусини, ўзига, ўз тафаккур кучига ишончсизлик ҳиссини шакллантирди.

Тафаккурнинг баъзи ижодий им-кониятлари яхши рўёбга чиқмади. Бу, аввало, воқеликка, ўз ҳолатига, иж-тимоий муносабатларга танқидий таҳ-лил нуқтаи назаридан ёндашиш; ўзга халқлар тажрибасини ўрганиб, мақ-бул жиҳатларини қабул қилиш; ўз ту-зумини, турмуш тарзини такомил-лаштириш борасидаги тафаккур им-кониятларига тааллуқли.

Совет жамиятининг жаҳон халқла-ридан “темир парда” билан ажратил-гани тафаккуримизни маҳдудлаштир-ди, консервативлаштирди, унда маф-куравий хурофот унсурларининг кучай-

ишига сабаб бўлди. Пировардида халқимизнинг айрим тоифаси тафаккурида провинциаллик, жайдариллик, авомлик белгилари оламшумуллик, кенг қамровлилик, замонавийлик каби хислатлардан устунлик қилди. Провинциаллик, афсуски, аксарият ижтимоий тоифалар тафаккурида, шу жумладан гуманитар фан вакиллари, журналистлар тафаккурида ҳам, муайян даражада намоён бўлиб туради. Истиқлол туфайли биз бу қусурлардан аста-секин халос бўлмоқдамиз.

Жаҳонга юз тутдик. Таълим-тарбия тизими ислоҳ этилмоқда. Ёшлар чет элларга илм ва тажриба ўрганиш учун жўнатилмоқда, бир сўз билан айтганда, жамиятимиз янгиланмоқда. Жамиятимиз билан бирга халқимизнинг онги ва тафаккури ўсмоқда, дунёқараши ўзгармоқда. Аммо бу, табиийки, тез ва силлиқ содир бўладиган жараён эмас. Чунки инсон онгидаги нотўғри андозалардан, кўникмалардан бирданига воз кечолмайди. Зотан, тафаккур инерцияси бошқа ижтимоий ҳодисалар инерциясига нисбатан кучлироқ бўлади.

Тафаккур жайдарилиги, маҳдудлиги нима, унинг қандай белги ва хусусиятлари мавжуд?

Биринчидан, тафаккур жайдарилиги, маҳдудлиги кескин зиддиятлар негизида намоён бўлади. У кўп ҳолларда маҳаллий ва бачкана муаммоларда кўзга ташланади. Уларнинг аҳамиятини беҳудадан-беҳуда ошириб юборади. Ёки, аксинча, ҳавойи оламшумулликка интилади. У мулоҳаза юритаётган муаммоларига доир янгилликларни, ахборотни яхши билмайди. Шу боис бирёқлама фикр юрилади. Хулосалари узил-кесил, қатъий бўлиб, муқобил қарашларга тоқат қилолмайди. Ёки муросағўйлик, келишувчиликка мойиллик билдириб, обрўли шахснинг фикрини кўр-кўрона маъқуллайди, унга қуллуқ этади. Бу хислатлар унинг мутелигидан, то-

белигидан далолат беради.

Иккинчидан, у маҳаллий муаммоларни минтақавий ва умумжаҳон муаммолари билан узвий боғлай олмайди. Хусусий тенденцияларда умумий жиҳатларни яхши пайқамайди, аммо хусусий ҳодисаларга умумий ҳодисаларнинг белгиларини кўчиради ва аксинча, умумий жараёнлар тўғрисида маҳаллий ҳодисалар хусусиятига қараб хулоса чиқаради. Шунинг учун ҳам бундай тафаккур маҳаллийчиликни ёқлаши, ҳаётнинг энг долзарб, янгиланишга алоқадор зўр оқимидан ажралиб, четда кузатувчи бўлиб қолиши билан ажралиб туради. Унга номукаммаллик илллати хос. Айнан шу иллат уни кўп ҳолларда тортинчоқ, журъатсиз, баъзан хаёлпараст, баъзан шаккок бўлишга ундайди.

Учинчидан, у янгилликлардан, янгича ёндашувлардан кўрқади ва анъанавийлик сиртмоғидан узилиб кета олмайди. Совет давридани яхши маълумки, консервативлик, фармонбардорлик, марказга содиқлик, аммо маҳаллий раҳбарият устидан шикоятбозлик — унинг яққол белгиларидир. Унинг анъана кучи ва марказга нисбатан ишончи иррационал мазмун касб этади. У марказнинг ҳар қандай қарорини қўллаб-қувватлайди. Марказий ҳокимиятга нисбатан норозилик ҳисси кўпинча унга ёт бўлади. Жайдари тафаккур соҳиблари, марказий ҳокимият вакили сўраса, турмушидан мудом рози эканини айтади. Бу, аслида, асрлар давомида подшоҳга қуллуқ қилиб яшашга ўрганиб қолган кўникманинг бир кўриниши, холос.

Тобе тафаккурнинг телба-тескарилиги, қарама-қаршилиги ундан нафақат консерватив бўлишни, балки муайян вазиятларда ўта радикал, ҳамма нарсани инкор этувчи сифатида ҳаракат этишни талаб қилади. Масалага танқидий ёндашиш ва танқидий таҳлил ўрнига одатда танқидбозликка

ёки метафизикларча рад этишга берилиб кетади.

Жамиятимизда демократик ислохотлар бошланган дастлабки йилларда радикал чақириқларни ва баъзи сиёсатбозларнинг халқ ҳокимияти (демократия) тушунчасини оломон ҳокимияти (охлоқратия) тушунчаси билан алмаштиришга уринишларини айримлар шундоғича ёқлагани — жайдари тафаккур радикализмига ёрқин мисолдир. Албатта, жайдари тафаккур радикализми унча кенг тарқалмайди, у кўпроқ истисно тарзида намоён бўлади.

Шундай қилиб, тафаккур жайдарилиги моҳиятини аслида теран таҳлил, ижодий мустақиллик етишмаслиги, турли тамойилларни чалкаштириб юбориш, умумлаштириш маданиятининг пастлиги, нуфузли фикрга танқидий кўз билан қарамасдан, кўр-кўрона ёқлаш, мустақил хулоса қилишдан кўрқиш каби хусусиятлар ташкил этади. Жайдари, маҳдуд тафаккур воқеликни ўзига хос тарзда муқаддаслаштиради.

У, биринчидан, муносабат объектини (“муқаддас нарса”ни) ўз онгидан, ўз шахсидан, ҳатто теварагидаги одатий табиат ҳодисаларидан устун кўяди. Иккинчидан, шахс унга муайян даражада сиғинади, психологик жиҳатдан тобе бўлади. Бу ибтидоий халқларнинг тотем ҳайвонга муносабатини эслатади. Маълумки, ибтидоий қабила тотем ҳайвонни ўз уруғбошиси деб ҳисоблаган, унга сиғинган, унга озор етказиш, ҳурматсизлик қилишни гуноҳ деб билган. Лекин тотем ҳайвон бир йилда бир марта қурбонликка келтирилади. Унинг гўштини бутун қабила аъзолари биргаликда тановул қилади. Ҳайвоннинг асотирий кучидан ҳамма бирдай баҳраманд бўлиш билан бирга, “гуноҳ” учун ҳам бирдай “жавобгар” бўлади.

Бизнинг жайдари тафаккуримиз совет даврида марксизм-ленинизмни

муқаддаслаштиради. Истиқлол мазкур таълимотни танқидий таҳлил қилишни тақозо этишига қарамасдан, жамиятшуносларимиз бу иш билан етарлича шуғулланмаётирлар. Улар ўзларидаги ички психологик тақиқларни енга олмаётирлар. Айни пайтда “қулатилган” марксизм-ленинизмга қурбонликка келтирилган тотем ҳайвонга қараган каби қаралмоқда: бугун уни ҳамма бўралатиб сўқади, аммо қалби тўрида кўрқув, гўлгула бор. Шу боис уни деярли ҳеч ким жиддий таҳлил қилмайди. Ҳеч ким кўпчилик билдирган фикрдан бошқачароқ фикр ҳам билдирмайди (кўпчилик билан бирга қурбонлик гўштини тановул қилиш мумкин, аммо алоҳида — йўқ).

Ҳамма гап шундаки, баъзи олимларимиз ва мафкура ходимларимиз марксизм-ленинизмга руҳий жиҳатдан ҳамон тобе, уни танқид қилиш мумкин, деган гапни хаёлга келтиришдан ҳануз кўрқади.

Чунки кўрқув совет даврида ижтимоий тафаккурдан марксизм-ленинизмга муҳолиф бўлган фикрни, ғояни онг остига сиқиб чиқариб юборган. Бориб-бориб ҳар қандай шаклдаги янги ғоядан, ғоявий муҳолифликдан кўрқиш одатга, “партиявий хушёрлик” аломатига айланиб қолди. Бугунги кунда марксизм-ленинизмни таҳлилий танқид қилмасдан сукут сақлаб туришимизнинг сабаби ҳам шунда. Бу ҳолатни К. Юнг таърифлаган архетипнинг ўзига хос намоён бўлиши деб ҳам изоҳлаш мумкин. Тасаввур этинг, агар эртага мафкуравий ва ижтимоий-сиёсий мезонлар ўзгариб, коммунистик мафкурага сал мойиллик билдирилса борми, “қизил империя” ва марксизм-ленинизмни танқид қилиб юрган айрим шоввозлар ҳеч уялмасдан (уларда уят нима қилсин!) яна коммунист бўлиб олади. Собиқ совет атеистларининг аксарияти бир зумда диндорга айлангани, ҳатто баъзи бирлари муллаглик қилиб

юргани бунинг ёркин далилидир.

Хурфирлилик расман байроқ қилиб кўтарилган замонда ҳам жайдари, маҳдуд тафаккурда эркинлик етишмас эди. Жамиятда ҳамма бир хил “илмий-материалистик” фикр юритса-да, дин тарихи ва диний таълимотларнинг ҳақиқий илмий-танқидий таҳлилига бағишланган асарлар бармоқ билан санарли эди. Жамиятнинг жайдари тафаккури сиртдан диндан юз ўгиргани, дин пешволарини сўкиб, ҳақоратлаб, диннинг ўзини бемаънигарчилик деб эълон қилгани билан, ичдан (ботинан) динга “тақиқланган муқаддас ҳодиса” сифатида ёндашар, унга нисбатан психологик тобелик ва қўрқувдан халос бўлмаган эди.

Истиклолга эришганимиздан кейин эътиқод эркинлиги қонун воситасида кафолатланибгина қолмай, диннинг ривожланишига шарт-шароит ҳам яратилди. Оммавий ахборот воситаларида, совет давридагидан фарқли ўлароқ, кўпол, жанговар атеистик тарғибот ўрнини динни мақташ тамойили эгаллади. Бу ҳам жайдари тафаккурнинг бир сарҳаддан иккинчи бир сарҳадга ўтиб юриш ҳолатидан далолат беради.

Биз эътиқодини ўзгартиргани учун кимгадир таъна қилмоқчи эмасмиз. Буни ҳаёлимизга ҳам келтирганимиз йўқ. Ҳар ким иймон-эътиқод масаласини ўзи учун ўзи ҳал қилади ва бу масалада у фақат ўзи, ўз виждони олдида масъулдир. Чунки мазкур масала инсоннинг хос ҳуқуқидирки, бу ҳуқуқ давлат ҳуқуқидан устун туради.

Аммо иймон-эътиқод масаласи кишининг шахсий ишидан унинг касб-кориغا, ижтимоий фаолиятига айланса, у албатта жамиятдаги қонунларга мос бўлмоғи лозим. Ҳар қандай мафкуравий, жумладан диний ташкилот, жамиятдаги бошқа идоралар сингари, давлат қонунларига бўйсунди.

Бизни қизиқтираётган нарса иймон-эътиқод масаласи эмас, балки

жайдари, маҳдуд тафаккурнинг хусусиятларидир. Бу тафаккур тўпорилиги, психологик жиҳатдан нимагадир тобелиги учун унга доимо етакчи керак. Етакчи нисбатан кенг тарқалган ғоя ва унинг тарғиботчиси ёки бирор соҳада зўр ютуқларга эришган шахс бўлиши мумкин. Бу хусусият нафақат провинциал, маҳдуд тафаккурга, балки авом тафаккурига, шу жумладан ғарб мамлакатлари авом оммаси тафаккурига ҳам хос.

Авом тафаккури сиғиниш, ихлос қилиш учун “санам” яратишга уста. Кўпинча бу эҳтиёж спорт ва санъат юлдузларига ихлос қилиш воситасида қондирилади. Аммо жамиятда аҳён-аҳёнда ҳар хил сиёсий авантюристлар, лўттибозлар, мансабпарастлар бу эҳтиёждан ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланади. Маиший даражада ҳам турли алдоқчилар, фирибгарлар, сохта табиблар пайдо бўлиб туради. Улар, оддий халқ тилида айтганда, бирданига осмондан тушиб қолмайди, балки маълум объектив шарт-шароит, эҳтиёж туфайли юзага келади. Мана шундай эҳтиёжлардан бири жайдари, маҳдуд тафаккурнинг тобелиги, унга етакчи зарурлиги, унинг мустақил хулоса чиқариб, зиммасига масъулият олабилмаслигидир. У бошқанинг иродасига жон-жон деб буйсунади ва зиммасидан ҳар қандай масъулиятни соқит қилади. Лекин жайдари, провинциал тафаккурнинг ғарбона авом тафаккурдан фарқи ҳам бор. Бу ўзининг манфаатини яхши англай олмаслиқдир. Шу боис у ўз манфаати йўлида кўп ҳолларда иродасини бир мақсадга йўналтиролмади, уюшқоқлик етишмайди.

Тобе тафаккур, масъулиятдан қўрқадиган тафаккур истиқлол эҳтиёжларига, талабларига зид келади. Чунки бу тафаккур эгалари турли сиёсий кўпоровчилар, мафкуравий бузғунчиларнинг тарғиботига, найрангла-

рига тез учади, уларнинг ортидан эргашиши ҳам мумкин. Жайдари тафаккурга хос тобелик ва консервативлик ўз умрини ўтаб бўлган тарихий анохронизмга, замонавийлик нуқтаи назаридан эскирган нарсаларни тиклашга мойил бўлади.

Агар тасвирий санъат ўқув юртида ўқиётган талаба, иймонимга тўғри келмайди деб, дастурда кўзда тутилган бўлишига қарамай, яланғоч киши суратини чизишдан бош тортса, билим юрти раҳбарияти унинг инсоний ҳуқуқларини, хусусан, виждон эркинлигини таъминлаш учун, қонунни бузган ҳолда (давлат дастурини тўла бажарган талабагина курсдан курсга ўтиши ва оқибатда ихтисослиги бўйича диплом олиши мумкин), айрим дарслардан озод қилиб қўйса, бу ҳол кишини ташвишга солмайдими? Таниқли қизиқчимиз жуда зийраклик билан эътироф этганидек, эртага жароҳ, “Мен — диндорман, яланғоч кишини операция қила олмайман”, деса нима бўлади? Бир талаба яланғоч киши суратини чизишдан бош тортса тортибди-да, шунга ҳам ота гури — қозихонами, дерсиз. Тўғри, шу бир талабанинг машғулотдан бош тортиши билан ўзбек тасвирий санъати инқирозга учрамайди. Аммо баъзи ёшларнинг ҳаётга муносабатига, дунёқарашига мафкуравий мутаассиблик унсурлари аралашиб қолаётгани ташвишли. Бундай унсурлар кўпайгани сайин жамиятда қадриятлар мезони, ижтимоий мўлжаллар, омоллар сусайиб, қашшоқлашиб боради. Бизнинг халқимиз бундай ҳолни неча бор бошдан кечирган! Маданиятимиз тарихи бунга гувоҳ.

Авлодларнинг табиий-тарихий алмашинув жараёнида бугун шаклланаётган ёшлар эртага халқимизнинг асосий иқтисодий-ишлаб чиқариш, ижодий-интеллектуал кучига айланади. Уларнинг дунёқарашини, тафаккури қай даражада илғор бўлиши, жаҳоннинг

энг юксак талабларини ўзига мўлжал қилиб олиши, шунга интилиши истиқлолнинг истиқболини, миллатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини белгилайди. Шу боис тафаккур ривожини, жамият ақлий-интеллектуал салоҳиятининг янада кучайиши, унда тараққийпарварлик хусусиятларининг устуворлик касб этиши, аввало, ёшлар дунёқарашининг қандай омоллар асосида шаклланишига боғлиқ.

Халқ таълими, илм-фан, санъат, маданият соҳаларида қўлга киритган ютуқларимизни бой бериб, орқага кетишга ҳаққимиз йўқ. Биз бу масалаларда барча ислом мамлакатларидан илгарилаб кетганмиз. Лекин у мамлакатларнинг айрим соҳалардаги ютуқларини (Фарб мамлакатларидагиларини ҳам) ўрганиш, ўзлаштириш бошқа масала. Худди шундай, миллий қадриятларни тиклаш, маданий меросга муносабат борасида ҳам ниҳоятда нозик дид, фуқаровий етуклик, танқидий таҳлил ва айни пайтда эҳтиёткорлик талаб қилинади.

Бугун маданий меросимизни қайтадан кашф этмоқдамиз. Уни холис ва илмий шарҳлашга эътибор зўр. Олимларимиз хайрли ишлар қиляпти. Аммо баъзан бир сарҳаддан унга тамоман тескари бўлган иккинчи сарҳадга учиб ўтиш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Бу ҳам жайдари, маҳдуд, провинциал тафаккуримизнинг бир хил андозаларга, қолипларга ўрганиб қолгани оқибатидир. Масалан, мумтоз адабиётимизнинг, хусусан, Алишер Навоий ижодининг назарий, мафкуравий асосларини баъзан фақат тасаввуф билан чегаралашга, аниқроғи, Навоий ижодини яна “рамка”га тикишга уринишлар сезилиб қолмоқда. Бу ҳолда Навоий фақат бир таълимоти бадиий усулда тарғиб этган ижодкор даражасига тушиб қолиши ҳеч гап эмас.

Бадиий ижод, айниқса, даҳо санъаткор ижоди фалсафий ёки ди-

ний таълимотнинг механик акси, кўзгуси эмас, гарчанд унда бу таълимотнинг туб моҳияти бадий тарзда ўз ифодасини топса-да. Бадий ижод, фалсафа ва илоҳиёт каби, алоҳида мустақил ижод тури, мустақил ҳодисадир.

Тўғри, Навоийга тасаввуф жуда кучли таъсир кўрсатган. Унинг онги ва тафаккурига тасаввуф Атторнинг “Мантиқут-тайр” асари билан гўдаклигиданоқ кириб келган. Навоийнинг энг сўнги асарларидан бири ҳам ёшликда кўнглига кирган, бутун умри давомида сўнмасдан такомиллашган ишқнинг, бу ишқ олдидаги ижодкор бурчининг ифодаси — “Лисонут-тайр”-дир.

Маълумки, Навоий сулук масаласида Нақшбанд тариқатида турган, бинобарин, Аттор қарашлари унга торлик қилган. Шу боис “Лисонут-тайр”-даги ҳикоятларнинг фақат 17 фоизи “Мантиқут-тайр” мазмунига мос келади (Бертельс маълумоти).

Фарҳод образини ҳам Нақшбанднинг “Дил — ба ёру даст — ба кор” даъватининг бадий ифодаси деб талқин қилиш мумкин. Фарҳоднинг дили ишққа (ёрга), қўли ишга берилган. Умуман, Навоий ижодида тасаввуф тамойилларини, унсурларини истаганча топиш мумкин. Лекин, айни пайтда шоир ижоди шаклан тасаввуф таъсирида бўлса-да, мазмунан унинг қамровидан кенг, унинг доирасига сиғмайди. Ижод, айниқса, бадий ижод ва иймон ўртасидаги тенглик аломати ҳеч қачон юз фоиз бўлмаган. Жаҳон адабиётининг буюк санъаткорлари ижоди бунга ёрқин мисолдир. Бальзак ва Толстой, Теодор Драйзер ва Ромен Роллан ижодини эсга оламизми ёки Лотин Америкаси адiblари Жорж Амаду, Габриэль Гарсиа Маркес, Пабло Неруда ижодини таҳлил этамизми — барчасини ҳам бир мафкура қолипига тикиб бўлмаслигини кўрамиз. Аксинча,

уларнинг асарларида олға сурилган гуманистик, эстетик, ахлоқий ғоялар кўп ҳолларда муаллифларининг баъзи сиёсий, диний, умумфалсафий қарашларига зид келади.

Совет даврида тан олинган, энг юксак мукофотларга сазовор бўлган Михаил Шолохов, Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов сингари ижодкорлар асарлари коммунистик мафкуранинг тор синфийлик ва партиявийлик мезонларига сиғмаган эди. Худди шундай, Абдулла Ориповнинг совет давридаги ижоди исёнкор руҳи, миллатпарвар, инсонпарвар моҳияти билан коммунистик мафкурадан юксалиб кетган эди.

Ҳар қандай ижодкор ҳам ўз замонасидан ажралиб кета олмайди. У сиёсий ва ахлоқий муҳит билан, ҳукмрон сиёсий, фалсафий ва диний қарашлар, тамойиллар, меъёрлар билан ҳисоблашишга, замонасозлик руҳида унча-мунча асарлар битишга, нутқлар сўзлашга мажбур бўлади. Лекин ҳақиқий санъаткор бир қолипда қолиб ҳам кетмайди.

Алишер Навоий “Маҳбул-қулуб” асарининг иккинчи қисми ўнинчи бобида ишқни уч турга бўлган. Биринчиси — авом ишқи (“Фалончи фалонга ошиқ бўлур”), иккинчиси — хавослар ишқи, яъни поэтик ишқ, санъаткорлар ишқи (“назмтироз ва афсонапардозлар ишқи”), учинчиси — сиддиқлар, яъни сўфийлар ишқи. Энг қизиғи шундаки, шоир санаган хавослар сирасида соф сўфий ижодкорлар — Санойи, Аттор, Жалолиддин Румийнинг номи учрамайди. Лекин Жомий, Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий каби тасаввудан кўпми-озми таъсирланган шоирларнинг номи тилга олинган. Навоий ҳатто сўфийларга анча яқин бўлган Жомий ижодининг маънавий асосларини ҳам тасаввуф билан чегараламаган, тасаввуфнинг қолипига тикиштирмаган.

“Маҳбул-қулуб”нинг биринчи

қисм ўн олтинчи фасли “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” деб аталади. Унда Навоий шоирларни бир неча табақага бўлади. Биринчиси — “аввалғи жамоат-нуқуди кунузи маърифати илоҳийдан ганийлар ва халқ таърифидин мунтағнийлардир”. Бу табақага Навоий шоирлардан фақат Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румийни мансуб билган. Уларнинг “мақсадлари назмдин асрори илоҳий адоси ва маърифати номутоноҳий имлосидин ўзга йўқтир”.

Бошқа гуруҳга Навоий тасаввуфга жуда яқин, лекин у билан чегараланиб қолмаган шоирларни киритади: улар “ҳақиқат асрорида мажоз тариқин махлут қилибдирлар ва каломларин бу услубда марбут этибдурлар”. Мазкур гуруҳга Саъдий Шерозий, Хусрав Дехлавий ва тасаввуф вакиллари Санойй, Авҳадиддин ва Хожа Ҳофизни киритади. Учинчи гуруҳ шоирлари ижодидида “мажоз тариқи... голиб ва алар бу шевага кўпрак роғибдурлар”. Жомий “ҳақиқат ва мажоз тарийқида комил ва илми иккаласи тариқида вофий ва шомил”. Навоийнинг бундай баҳоси тасодиф бўлмаса керак. У ҳақиқий санъаткор ижодини бир қолибга тиқиш мумкин эмаслигини жуда теран англаган. Ҳатто Саноййни (асарлари бадиий жиҳатдан юксаклиги учун) иккинчи гуруҳга киритган. Хожа Аҳрор Валийнинг ҳам Навоийга нисбатан айрим танқидий фикрлари шоир ижодининг тасаввуф, хусусан нақшбандия тариқати талабларидан бошқачароқ бўлгани боисидан эмасмикан? Нега Жомий “Ҳафт авранг”ни Алишер Навоийнинг “Хамса”сидан кейин яратди? Балки Навоийнинг баъзи талқинлари унга нисбатан сўфийликка кўпроқ мойил бўлган Жомийни қанотлантирмагандир?

Навоий ва тасаввуф масаласи жуда йирик мавзу. Шу боис фикрларимизни Навоий асарларидан олинган далиллар асосида исботлашга уринма-

дик. Биз уларни Навоий ижодининг фалсафий асосини чегаралашга бўлаётган уринишга, бундай тафаккурнинг андозабозлигига мисол сифатида ҳамда бундай чегаралаш илмий жиҳатдан унча тўғри эмаслигига эътиборни жалб қилиш ниятида қаламга олдик, холос.

Алишер Навоий ижодининг фалсафий-диний асосларини тадқиқ этиш соф илмий аҳамиятгагина эга бўлиб қолмай, у дунёқарашимизда, тафаккуримизда юз бераётган ўзгаришларни, турли тенденцияларни намоён этмоқда. Навоий ижодидан халқимиз, мана, беш асрдан зиёдки, баҳраманд бўлиб, зарур хулосалар чиқармоқда, эстетик эҳтиёжини қондириб келмоқда, сабоқ олмоқда. Шоирнинг буюк адабий меросини жўн талқин қилиш мумкин эмаслигини вақтнинг ўзи беш асрдан буён кўрсатиб турибди.

Албатта, ҳар қандай ижтимоий ҳодисани, шу жумладан буюк шахслар ижоди, ҳаёти ва фаолиятини муайян назарий таълимот нуқтаи назаридан таҳлил қилиш мумкин. Бундай таҳлил ҳатто мантиқий исботлардан холи бўлмайди. Ҳамма гап танланган назариянинг усул ва услублари таҳлил қилинаётган ҳодисанинг моҳиятини тўлиқ ёки нисбатан тўлиқ ва холис ёритиб бера олишида. Чунки мантиқий исботлар ҳар доим ҳам илмий ҳақиқат бўлавермайди.

Тадқиқот хулосаларининг тўғри ва холис бўлиши (мантиқийлиги эмас) бевосита илмий усулга боғлиқ. Альберт Эйнштейн Нильс Бор билан юритган салкам ўттиз йиллик илмий мунозараси сўнгида, барча эътирозлари чиппака чиққанидан кейин тахминан мана бундай деган экан: “Сиз танлаган илмий концепциянгиз ва усулингиз бўйича тўғри исбот қилиясиз, аммо айнан танлаган усулингиз ва суянган математик концепциянгизни шу соҳага қўллаш тўғри

эканига ким кафолат беради?" (Айтиш керакки, ушбу илмий мунозарада Эйнштейннинг қарашлари бирёқлама бўлган. Буни фаннинг, квант механикасининг кейинги тараққиёти ва муваффақиятлари исботлади).

Биз ҳаммамиз талабалик йилларимизда Фарб олимларининг Шекспир "Ҳамлет"и таҳлилига, Лениннинг инкилобий фаолияти таҳлилига Фрейдизм нуқтаи назаридан қараб ёзилган мақоаларини ўқиганмиз. Улар мантиқийликдан, ўзига хос мантиқий далиллардан, юқорида айтилганидек, холи эмас. Маълумки, Фрейд таълимотига кўра, онг остига оид шахвоний майллар инсон хатти-ҳаракатига, ҳатто ижтимоий ва ижодий фаолиятига зўр, айрим ҳолларда ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Фрейд шахвоний майлларга ортиқча баҳо бериб юборгани учун танқидга учраган ва умрининг охирида ўз назариясини бир оз юмшатиб "шахвоний майл" тушунчасини "ўлим ва ҳаёт майллари" тушунчаси билан алмаштирган эди. Аммо Фрейднинг издошлари ҳануз унинг дастлабки тамойилларини кўпроқ эътироф этиб, амалда қўллаб келмоқда. Фрейдда "Эдип комплекси" деган тушунча бор. Унга кўра, ҳар бир эркакнинг онги тубида ўз онасига нисбатан шахвоний интилиш (зўравонлик), отасига нисбатан рашк, падаркушлик туйғуси мудраб ётади. (Аслида Софокл "Шоҳ Эдип"ни ёзаётган чоғда Фрейд айтган фикрларни хаёлига ҳам келтирмаган. У аслида инсон мутлақ эркин бўла оладими, у тақдири азалнинг исканжасидан қутулиши мумкинми, деган масалаларни таҳлил этган ва мантиқан "йўқ" деб жавоб берган.) Лекин бу туйғулар мутлақо уйғонмаслиги ҳам, қайсидир бир вазиятларда жунбушга келиши ҳам мумкин. Филолог-фрейдистлардан бири Ҳамлетнинг бутун изтироблари — ўзининг онасига нисбатан англаб

етмаган шахвоний интилиши, ўгай отасидан уни рашк қилиши ва ўгай отага нисбатан падаркушлик майлидир, деб тушунтирган. Бошқа бир сиёсатшунос-фрейдист Лениннинг инкилобгача гоҳ муросағўйликка бориб меньшевикларга яқинлашуви ва гоҳ муросасиз равишда улардан узоқлашуви; инкилобдан кейин гоҳ золимликни авж олдириши, гоҳ бир оз юмшашини унинг шахвоний ҳаётидаги воқеаларга боғлашга ҳаракат қилган. Гўё у Инесса Арманд билан апоқ-чапоқ бўлиб майллари қондирилган чоғда ғамхўр, кўнгилчан, муросағўй бўлиб қолар экан, бошқа пайтларда эса — аксинча. Лекин бундай таҳлил маърифатли ўқувчини қониқтирадими? Наҳотки кимларнингдир шахвоний ҳаёти мамлакатлар, халқлар тақдирига шу қадар таъсир кўрсатса?

Хуллас, илмий тадқиқотда, тафаккурда усул, услуб масаласи жуда муҳимдир. Турли мистик ва иррационалистик тамойиллар, назариялар, субъектив усулларнинг тафаккуримизга таъсири кучайиб кетса, миллий истиқлол мафқурасини шакллантириш, тафаккур эркинлигини таъминлаш, уни турли сохта назариялар, нотўғри даъватлар тазйиқидан, тобеликдан халос қилиш анча қийин кечади.

Бизнинг асосий мақсадимиз — миллий тафаккурдаги андозабозликка, догматизмга, маҳаллий маҳдудликка оғиб кетиш ҳолларига барҳам бериш зарурлигини кўрсатишдир. Чунки бу — Ўзбекистоннинг буюк келажagini яратиш заруриятидан бевоқифа келиб чиқадиган вазифадир.

Дарҳақиқат, жамият барқарорлигини таъминлаш ва буюк келажакни яратиш зарурияти тафаккурдаги догматизмни, консервативликни, ғоявий мутаассибликни ва эклектик радикализмни енгишни талаб этади. Шу боис тафаккур эркинлиги истиқлол истиқболига дахлдор масаладир.

XXI АСРДА ЯШАЁТГАН МАМЛАКАТ

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрнини топяпти. Иқтисодий, ижтимоий соҳаларда эришган ютуқларимиз бугунги кунда яққол кўзга ташланмоқда. Биз дунёдаги нуфузли давлатлар қаторига қўшилмоқчимиз. Бунинг учун халқаро талабларга жавоб бера оладиган миллий кадрларни тайёрлаш вазифасини бажаришимиз керак. Шу маънода Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида АҚШ, Япония, Буюк Британия, Германия, Франция каби иқтисодий жиҳатдан тараққий топган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ва уни таълим жараёнига, кадрлар тайёрлаш тизимига татбиқ этишга алоҳида эътибор билан қаралиши қувонарли ҳол. Давлатчилик, сиёсат ва иқтисодиёт, кадрлар тайёрлаш, амалга ошириладиган илғор ижобий ўзгаришларни ўрганиб, зарур ҳулосалар чиқариш, ўзаро фойдали маданий ҳамкорликни йўлга қўйиш борасида муайян тажрибаларга эга бўлинмоқда.

Давлат ва жамият қурилиши академияси Германиянинг Конрад Аденауэр фонди, Европа ҳамжамиятининг TACIS ҳамда JICA Япония халқаро ҳамкорлик агентлиги билан узоқ муддатга тузилган битим асосида мутахассислар алмашинуви, тажрибаларни ўртоқлашиш, махсус дастурларни ўзаро татбиқ этиш ишларини баҳамжиҳат бажаришга киришган. Чунончи, япониялик олимлар бир неча йилдан буён академия тингловчиларига япон давлатининг sanoat сиёсати, таълим, кадрлар тайёрлаш тизими борасида махсус семинарлар ўтказиб, бозор иқтисодига ўтишининг япон усули ва унинг ўзига хос жиҳатлари хусусида батафсил маълумот бермоқдалар. Давлатлараро техник, беғараз молиявий ёрдам кўрсатишни амалга ошириш имкониятларини ўрганиш ва унга қўмаклашиш, малакали кадрларни тарбиялаш JICA фаолиятининг асосини ташкил этади. Бундан ташқари, JICA “Одамлар учун, мамлакатлар учун, қалблар учун” шиори остида стажёрлар қабул қилиш, мутахассисларни хизмат сафарига юбориш, манбалар ва жиҳозлар билан ёрдамлашиш лойиҳалари, тараққиётни ржалаштириш бўйича тадқиқотлар олиб бориш, кадрлар тайёрлаш ва тарбиялашда ёрдам бериш каби йўналишларда ҳамкорлик қилади.

Япония — иқтисодиёти юксак поғонага кўтарилган етти давлатнинг бири. Металлургия, машинасозлик, химия, энгил sanoat, кемасозлик, электротехника ва электроника бўйича Япония жаҳоннинг олд мамлакатларидан.

“Япон мўъжизаси” тўғрисида ўқиганмиз, эшитганмиз. Унинг сиру синоати ҳақида турли хил фикрлар, қарашлар, мулоҳазалар билдирилган. “Юз эшитгандан бир кўрган афзал” деганларидек, хизмат сафари давомида уни ўзимизча идрок этишга, тушунишга ва англашга ҳаракат қилдик. Фикримизча, Япония ўзининг табиий шароити, имкониятлари, миллий-тарихий анъаналарини ҳисобга олган ҳолда, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий, маданий ривожлантиришнинг пухта ўйланган, илмий ечим ва бошқарувга асосланган концепциясини ярата олган. Япония ҳаёти, мавжуд социал инфрасанктураси, хизмат кўрсатиш соҳаларининг таҳлили шуни кўрсатадики, бу концепция инсонга, унинг хоҳиш-иродаси,

мақсад ва манфаатлари, кундалик эҳтиёжларини ҳисобга олиш, оғир юмушини енгиллатиш ва кўмаклашишга қаратилган. Хизмат соҳаларини кўздан кечирганимизда бунга қатъий ишонч ҳосил қилдик.

Япония кадрлар тайёрлаш тизимида амал қиладиган муҳим тамойиллардан бири ёшларнинг касб танлашда бир мартаба имкониятга эга эканлиги ва шу соҳада бир мартаба уларга хизмат қилиш тартиботидир. Бу тadbир Японияга нима берган? Аввало, балоғатга етган ёш йигит-қизларнинг келажакда танлайдиган касбига масъулият ва ишонч билан ёндашуви оширилади. Иккинчидан, шу касб ҳаётининг мазмунини ташкил этиши алоҳида ўқтирилади. Учинчидан,

Японияда таълим олаётган ўзбекистонлик ёшлардан бир гуруҳи

таваккал қилинмасдан, хоҳиши, қизиқиши, мойиллик ва қобилияти ҳисобга олинган ҳолда танланадиган касбга ҳолисона муносабати аниқланади ва шу нуқтаи назар асос сифатида “вой”га етказилади. Кадрлар фаолияти давлат ва нодавлат тузилмалари томонидан мунтазам ҳисобга олиниб, доимий кузатиб борилади. Бир сўз билан айтганда, давлат ва инсон ўртасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик механизмнинг тўхтовсиз, бир маромда ишлаши йўлга қўйилган. “Меҳнат — ватанга, халққа хизмат қилишдан иборатдир” ақидаси кадрлар фаолиятидаги интизом, вазифага бўлган сидқидил муносабат, ватан ва халқ хизматкори бўлиш иштиёқи ҳаддан зиёдалигида сезилади. Балки бу хусусият Япониянинг қадимий тарихи, бой маданий-маърифий меросига бориб туташир. Токио, Хиросима, Киото шаҳарларида бўлганимизда японларнинг ўз осори-атиқаларига ҳурмат ва эътиқодларини кўриб ҳайратга тушдик. Аждодлар мероси ҳар бир япон қалбида битмас-туганмас илҳом манбаи эканига ишондик.

“Токио — Хиросима” тезюарар поездди 800 км масофани 4 соатда босиб ўтади. Йўлда кетаётиб теваракни кузатдик. Ҳаммаёқ ям-яшил. Темир йўл нозик дид билан чизилган чизиққа ўхшайди, гўё табиатдан розилик олиб, унга мутлақо зарар етказмасдан мувозанат сақлангандай. Ер ва сувости йўлларининг мохирона бунёд этилгани кишида бу манзаралар минг йилдан буён шу ҳолда ўзгармай келаётгандай тасаввур уйғотади.

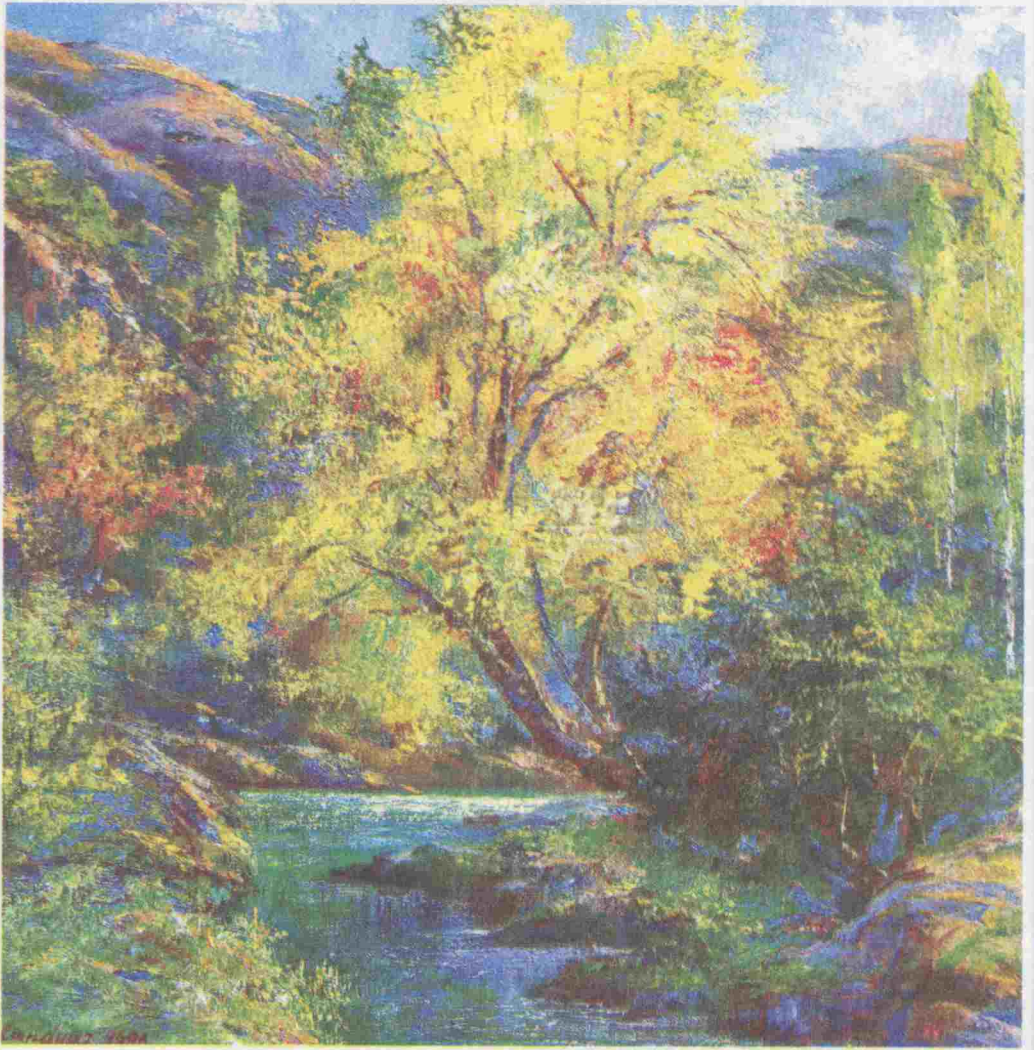
Буюк мотам шаҳри Хиросимага етиб келганимизда қуёш уфққа бош қўйган эди. Поезддан тушганимиз заҳоти юраклар энтикиб кетди. Хиросима, бу — огоҳлик! Биз ана шундай кайфиятда шаҳарни зиёрат қилдик. Инсон шуурида иблис ҳукм юритса, жаҳонни кунпаякун қилиши, шунда одамизод ҳаёти сариқ чақага ҳам арзимаёқ қолишини ҳис этдик. 1945 йил 6 августда портлаган бомба шаҳарни буткул куйдириб ташлаган. 200 минг киши ёниб қулга айланган. Бу манзараларни кўриб, келажагимиз фақатгина меҳр-муҳаббат, дўстлик, ўзаро ишонч ғолиб келган тақдирдагина гўзал, маъмур ва обод бўлиши мумкин дея ўйладим. Шу жиҳатдан юртбошимизнинг дунёга хавф солиб турган, инсон заковати маҳсули бўлмиш курол-аслаҳалар бугун,

XXI аср бўсағасида сиёсатдонлар тафаккурида зўравонлик, халқлар тақдирига пирсандсизлик билан қараш, дўк-пўписалар қилиш учун асос бўлолмаслигини, аксинча, жамиятни жоҳиллик эмас, фозиллик, маърифат, ўзаро ишонч, ҳамкорлик асосида сақлаш заруриятини таъкидлаганлари нечоғли долзарб ва ҳаётийлигига иқроор бўласан киши.

Биз Япония Ташқи ишлар вазирлиги техник ҳамкорлик бўлими, Миллий палата, Таълим бўйича давлат улмий тадқиқот институти, Хиросима университети, Хиросима профектураси губернаторлиги қошидаги Муниципал хизматчиларни тайёрлаш институти, Хитопубаси университети, Шахсий ишлар бўйича миллий палата қошидаги давлат хизматчиларини тайёрлаш институти раҳбар ва ходимлари билан бўлган ўзаро суҳбатларда тажриба ва малака орттириш масаласига улар ҳаётий эҳтиёж масаласига ёндашгандай муносабатда бўлишларини кўрдик.

Алалхусус, республикаимизда амалга ошаётган миллий кадрлар тайёрлаш бўйича давлат дастурига биноан “Умид” жамғармаси йўли билан дунёнинг ривожланган мамлакатларига иқтидорли ёшлар ўқишга юборилаётгани (1997 йилда 175, 1998 йилда 250 нафар иқтидорли ёшлар хорижга жўнатилган) она Ватанимизда ҳам Япония сингари ривожланган давлатлар қаторига чиқиб олиш учун мустақкам замин тайёрланаётганидан нишонадир.

Республикаимизда ҳар йили 30 мингдан кўпроқ ёшлар олий ўқув юртарини битирмоқда. Янги даврнинг мутахассис кадрлари ўз истеъдодлари, қобилиятлари билан Ватанимиз равнақи учун аъло даражада хизмат қилишлари шубҳасиз. Ривожланаётган мамлакатларда таълим олаётган иқтидорли ёшлар қатори Японияда тахсил олаётган Ўзбекистонлик йигит-қизлар ҳам ўқишни тугаллаб, юртимиз истиқболига муносиб улуш қўшажакларига ишонамиз. Бугун Ўзбекистон ва Япония ўртасида муносабатларни янада юқори поғонага кўтариш мақсадига белгиланаётган тадбирлар, “Тошкент — Токио” ҳаво йўлининг очилиши бир-биримизни янада теран тушунишимизда, дўстлик, қардошлиқ ришталарини мустақкамлашда муҳим восита бўлади, деган умиддамиз.

Исфандиёр ҲАЙДАР. "Ўсмагда куз".

Ҳазон бўлди бу байитлардан! –
Оу зрмоқнинг етди фурсати.

Сен боғлардан оқиб ўтасан
Тўбинггача ўзни кўрсатиб.

Изгириллар келди йўлдошиб,
Мавжларида яроқлар қалқир.

Қараҳилликдан дозир ўйдошиб,
Сенинг билан кетаман баки...

КОМИЛЛИК ТАРИҚАТИ

МАҚСАД — ҲАҚҚА ЕТМИШМОҚ

Тўртинчи мақола

Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асаридида қайд этилишича, Жалолиддин Румий замондоши мавлоно Садриддин Қазвинийни хушламаган. Бир куни суҳбат асосида исломдаги мазҳаблар ҳақида гап боради Румий Қазвинийга қараб: “Мен етмиш уч мазҳаб билан бирдирман”, дейди.

Мавлоно Садриддин шогирдларидан бирига: “Сен катта бир анжуманда Румийдан чиндан ҳам ўша гапни айтганмидингиз, деб сўра. Агар иқроор бўлса, оғзингга келганини қайтармай сўк ва ранжида қил”, деб буюради. Шогирд пайти-

ни топиб ҳалиги саволни берганида, Румий: “Ҳа, айтганман”, дея тан олади. Шунда шогирд қабих сўзлар билан Румийни ҳақорат қила бошлайди. Аммо Жалолиддин Румий мутлақо жаҳл қилмай, табасум ила: “Мен сенинг айтганларинг билан ҳам бирдирман”, дейди. Мавлоно Садриддиннинг шогирди уялиб мажлисни тарк этади.

Ушбу ҳикоя нимага ишора? Нега Жалолиддин Румий ўзини етмиш уч мазҳаб билан биргаман деб эълон қилган ва нега бу гап мавлоно Садриддин Қазвинийга ёқмаган?

Бу саволларга жавоб қилишдан

олдин, қисқача бўлса-да, ўқувчиларга етмиш уч мазҳаб нима экани ҳақида маълумот бериш лозим. Етмиш уч мазҳаб — исломдаги сиёсий, ижтимоий ва мафкуравий курашларни ифодалаб келган ҳар хил оқим, гуруҳ ва фирқалардир. Бу ибора баъзи манбаларда “етмиш икки мазҳаб” шаклида ҳам учрайди. Сабаби — етмиш учинчи мазҳаб исломнинг асосий анъанавий йўли ҳисобланган сунна ва жамоа мазҳабидир, қолган етмиш икки мазҳаб ана шу сунна ва жамоадан ажралиб чиққан, деб қаралади.

Энди етмиш икки мазҳабнинг ўзига келсак, уларни дастлаб олти гуруҳга ажратадилар. Чунончи, рофизия (ўз қавмини, сафини тарк этганлар), хорижия (ажралиб чиққанлар), жабария (тақдири азал ҳукмини қатъий деб билувчилар), қадария (инсоннинг эрки ўзида деб билувчилар), жаҳимия (Жаҳм бин Саффан тарафдорлари — барча масалаларни дўзах ва жаннатга боғлаб тушунтирувчилар), муржия (худо бандасини ноумид қилмайди дегувчилар) шулар жумласидандир.

Мазкур олти гуруҳнинг ҳар бири яна ўн икки фирқага ажралади. Масалан, рофизия оқими фирқалари қуйидагилар: алавия (ҳазрат Али ҳам пайғамбар эди, дегувчилар), абадия (Али пайғамбарликка шерик, дегувчилар), шиа (кимки Алини барча саҳобалардан афзал деб билмаса, кофирдир, дегувчилар), исҳоқия (пайғамбарлик тамом бўлган эмас, дегувчилар), зайдия (имомликка фақат Али авлоди муносиб, дейдиганлар), аббосия (Аббос ибн Абумуталлибдан бошқа имомни тан олмайдиганлар), имомия (ғойибдан келувчи имом ер

юзиди доим бор, дегувчилар), норисия (кимки ўзини бошқалардан афзал ҳисобласа, кофирдир, дейдиганлар), мутаносихия (жон чиққандан кейин яна бошқа вужудга кириши мумкин деб ишонувчилар), лоъиния (саҳобалардан Талҳа, Зубайр ва Биби Ойшани лаънатловчилар), рожиъия (Али яна дунёга келади, дегувчилар), муртазия (муслмон подшоси билан жанг қилиш раво, дейдиганлар).

Албатта, барча мазҳаблар ҳақида бир мақолада батафсил маълумот беришнинг иложи йўқ. Фақат шуни айтмоқчимизки, рофизия ва хорижия фирқалари шиачилик ақидаларига асосланса, яъни ҳазрат Али ва унинг авлодини улғулашни мақсад қилиб олса, қадария ва жабария фирқалари сунна оқимига тааллуқли бўлиб, илми каломнинг назарий-схоластик ақидалари атрофида баҳс юритади. Муржия, жаҳимия фирқалари ҳам шиа, ҳам сунна мазҳабига мойил маслаклардандир. Буларнинг баъзилари фикҳ масалаларида, баъзилари намоз-ибодат тартиблари, баъзилари иймоннинг моҳияти борасида тортишади. Аммо улар орасида ислом динининг аҳком ва ақидаларини инкор этадигани ҳам бор. Чунончи, муътазила мазҳабига кўра, ёмонлик илоҳий тақдирдан эмас, балки инсонларнинг ўзидандир; фосиқ кишининг имомлиги ҳаром; иймон эса бандасининг тажрибасидан (нимани ўзлаштирганидан) ҳосил бўлади, олдиндан белгиланмайди; Куръондан яратилгандир, ваҳий эмас; Меърож Қуддус шаҳригачадир ва у фақат руҳга тегишли, жисмига эмас; қиёматда гуноҳ-савобнинг ҳисоб-китоби, тарозиси йўқ; авлиёларнинг карома-

ти ёлгон; қиёматда Ҳақ таолони кўриш мумкин эмас; жаннат аҳли ҳам ухлайди, овқатланади ва вафот этади... Сирожия аҳлининг фикрича, ўлиб кетган одамларнинг сўзи ҳужжат бўлолмайди, уларни инкор этиш мумкин (демак, пайгамбар ҳадисларини ҳам).

Муҳкомия оқимининг таъкидлашича эса, Оллоҳ таоло бандаларига ҳеч бир ҳукм юбормаган. Яъни худо оламни ва одамни яратган, аммо одам қандай фаолият юритса ихтиёр ўзида. Лафзия аҳли дейдики, Қуръон фаолият каломидир, сўз илоҳий эмас, унинг маъноси илоҳийдир. Риёзия таълимотининг моҳиятига кўра, иймон — суннат, холос, яъни эзгу сўз, эзгу амал, эзгу ниятдир.

Шундай қилиб, етмиш икки мазҳаб бўлса — етмиш икки хил қараш мавжуд. Улар орасида, қайд этганимиздек, анъанавий сунний мазҳаби ақидаларига мутлақо тўғри келмайдиган қарашлар ҳам кўзга ташланади. Бу мазҳабларнинг ҳар бири ўзиникини маъқуллаб, ўзини "чин мусулмон" деб билган, бошқа оқим тарафдорларини эса кофир, душман деб ҳисоблаган. Бунинг оқибатида ушбу мазҳаблар фақат назарий-мафкуравий майдонларда олишиб қолмай, балки қаттол урушларни ҳам бошлаб, неча бор юз минглаб одамларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлган.

Энди ривоятга қайтайлик. Ойдинлашмоқдаки, мавлоно Садриддин Қазвиний сунний мазҳабининг ашаддий ҳимоячиси бўлган. Бошқа мазҳабларни ёқтирмаган ва шу боис Румийнинг "Мен етмиш уч мазҳаб билан бирдирман" деган сўзини куфр деб билган. Аммо Жалолиддин Румий наздида бундай эмас. Бу мазҳабларнинг ўзаро баҳ-

су мунозаралари ул зотга ҳали балоғатга етмаган одамларнинг дину диёнат, ислом ва иймоннинг моҳиятини англамай, зохирий нарсалар, атамалар устида маъни ва мақсадсиз тортишуви бўлиб туялган. Нега? Чунки бирор мазҳаб Худонинг ўзини, унинг биру борлигини инкор этмайди. Мазҳаблар Холик ҳақида эмас, балки махлуқот, яъни яратилган нарсалар, одамлар ўзи ўйлаб топган расм-русумлар, қоида-қонунлар, ақидалар ҳақида баҳс-мунозара қилади. Тасаввуф аҳли эса Ҳақ таолонинг ўзи, унинг зоти ва жавҳари, яъни моҳиятлар моҳиятига етишиш учун интилгани боис бу расм-русум ва қоидаларга эътибор қилмаган. Улар шариатни астойдил ҳурмат қилганлар. Бироқ шариат учун эмас, балки ҳақиқат учун восита деб билганлар. Бинобарин, восита турлича бўлиши мумкин, мақсад эса битта — Ҳаққа етишмоқ, дея уқтирилади Жалолиддин Румий асарларида. Шу маънода Румий, "Мен барча мазҳаблар билан биргаман", деганда айнан шу жиҳатни назарда тутган. Жалолиддин Румийнинг фикрича, дунёдаги барча динлар моҳиятан бирдир. Зотан, уларнинг ҳаммасида ҳам тавҳид ғояси бор, парвардигори оламга сифиниш, ундан мадад олиш, ул зот сари интилиш тамойиллари ҳам барча динларда мавжуд. Румийнинг "Ичингдаги ичингдадир" ("Фиҳи мо фиҳи") асарида мана бундай таъкидланади: "Бир куни бир йиғинда ваъз ўқилар эди? Мусулмонун кофир — ҳамма йиғлар, турлича кўйга тушарди. Биров: "Кофирлар нега йиғлайди, устига устак, улар тилни билмайди. Мусулмонларнинг ҳам мингдан бири аранг тушунаётган ваъздан улар нимани англаётган

эканки, бу қадар йиглаб-сиқташадими?” деб сўради. Мавлоно буюрдики: “Сўзнинг ўзини тушуниш шарт эмас. Улар моҳиятни, мақсадни англамоқда. Улар ҳам Оллоҳнинг бирлигини эътироф этади. Унинг яратувчи, Раззоқ, ҳамма нарсани ўз тасарруфида тутувчи эканини, ниҳоят ҳамма унга қайтажанини, авфу жазо ундан бўлажанини англайди”.

Жалолиддин Румий буни янада соддароқ қилиб тушунтиради: кўрмаяпсанми, Каъбага Шимолу Шарқ, Жанубу Фарбдан, Ироқу Ажам, Ҳинду Ямандан одамлар йўлга чиқади. Уларнинг йўллари ҳар хил, аммо мақсадлари бир. Йўлда ихтилофлар, тортишувлар бўлади, аммо Каъбага етгач, баҳслар тўхтайтиди, ихтилофлар барҳам топади. “Йўлда бир-бирига “Кофирсан, фалонсан, пистонсан”, деганлар Каъбага келиши билан мақсадлари бир эканини англайди”, дейди Румий. Келишмовчиликлар маънода эмас, шаклда — сўздадир. Маънога етишганлар орасида низо йўқ. Мавлоно уқтирадики, худони чин дилдан севиш, ундан умидвор бўлиш, унга суяниш ҳар бир инсон қалби тубида балқиган муқаддас ҳисдир. Тангрини ҳамма ҳам мутлақ қудрат ва абдий-азалий зот деб билади. Бу маъно инсон қалбида шундай ўрнашганки, на инкор, на тасдиқ шаклида кўриниш беради. Аммо маъно сўзга айланиши — шаклга кириши билан куфр ёки иймон, инкор ва тасдиқ шаклида пайдо бўлиб, муҳокамалар, ихтилофлар бошланади. Зеро, Парвардигор — буюк бир ғоя, мавҳумият. У бирор шаклга, суратга сигмайди, гарчи жамийки шакллар, суратлар ундан бўлса ҳам. Фарқлар шаклларда

ифодаланади, шу боис махлуқият дунёси, яъни ўзимиз ва бизни ўраб турган моддий дунё беҳисоб шакллар, ўзгаришлар, алмашилишлардан иборат. Парвардигор оламида бу хусусият йўқ. Парвардигор дийдорига ошиқ инсонлар ҳам қайси дин, мазҳаб миллат ёки ирққа мансуб бўлишидан қатъи назар, қалбан бир маслақдаги одамлардир.

Шу боис Румий бундай дейди:

*Ҳар валиву ҳар набиро маслақест,
Лек то Ҳақ мераванд чумла яқест.*

Яъни: ҳар бир вали ёки набининг ўз маслаги бор, аммо Ҳақ олдида борганда ҳаммаси бир бўлади.

Шундай қилиб, буюк сўфий шоир динлар ва мазҳабларни бир-биридан фарқланадиган, аммо бир манзилга элтадиган йўллар деб билган. Одамларнинг бир-бирини тушунмаслиги, биринчидан, маънога эмас, балки номлар, атамалар, зоҳирий кўринишларга қараб ҳукм қилишидан; иккинчидан, худони севиш ва унга беғараз, нафсу таъмадан холи ҳолда иймон келтирмасдан, балки манфаат юзасидан муносабатда бўлиши, аниқроғи, ғаразли ниятларини амалга ошириш учун Оллоҳни рўқач қилиши, уни мададкор деб ҳисоблашидандир.

Моҳиятни тушунмасдан, сўздаги фарққа қараб ихтилофга бориш сабабини Румий мана бу ривоят мисолида тушунтирган. Тўрт миллатдан тўрт киши — турк, форс, араб ва юнон йўлда бирга кетаётганида биров бир дирҳам пул беради. Тўртовлон бир-бирининг тилини тушунмагани боис пулга бирор нарса сотиб олиш устида жанжал чиқади. Форс ангур (узум) ола-

миз, деса, араб мен ангур емайман, инаб (узум) истайман, дейди. Турк узум оламиз деб туриб олса, юнонлик йўқ, истофил(узум) емоқчман, деб мушт ўқталади. Натижада улар бир-бирини тушунмай, ёқалашиб кетади. Шу пайт “юз тилни биладиган сирлар соҳиби” — бир одам йўлиқиб, уларнинг низосига кулоқ солади ва пулни олиб бозордан узум келтириб берганида ҳалигилар ҳаммаси аслида бир нарса ни хоҳлаганини билиб ҳайрон қолади, истаклари амалга ошганидан қувониб, ярашиб кетади.

Номлар, ифодаларнинг хилма-хиллиги маъно-моҳиятни яшириб, одамларни йўлдан чалғитишининг баробарида муҳим бир гоё — Худонинг моҳиятини англашда инсоннинг ҳушёрлиги, ақлий ва маърифий камолотига асосий эътиборни қаратади. Одам нақадар нодон бўлса, хурофотга, сўзлар сеҳрига, шаклларга шу қадар маҳлиё бўлади, расм-русумга, ақидаларга берилувчан бўлади. Ва аксинча, одамнинг маърифати, билими ошгани сари у Илоҳ илмига, ғайбга яқинлашиб боради, мазҳабпарастлик, ақидапарастликдан юксакроқ кўтарилаверади, ҳақиқат ошиғи бўлиб, Ҳақ сари талпинаверади. Мазҳабпарастлик инсонни кичрайтиради, маънавий дунёсини торайтириб, муайян бир схластик тушунчалар кишанига солиб қўяди. Шунинг учун сўфийлар ўзларини мазҳабларга, шариат чорчўбасига боғлиқ қилиб қўймаганлар. Сўфийлар зоҳирни эмас, ботинни ростлаш, қалбнинг, руҳнинг шарафланиши, камолоти учун курашганлар. Жалолиддин Румийнинг таъбири билан айтганда: “инсоннинг ичи — ҳуррият оламидир”. Дарҳақиқат, инсон қалбан ҳурдир. Оллоҳга бўлган муҳаббат,

ҳаётга қаратилган муҳаббат ҳам ҳурликдан пайдо бўлган шавқдир. Бу шавқ куйдирувчи ишққа айланиб, инсоннинг ўзини ҳам одамларни ичига сиғдирувчи буюк бир хилқатга айлантиради. Яъни Оллоҳга қарин этади. Бу ишқ ҳар қандай дунёвий ва уҳровий манфаат-парастликдан, ғаразлардан холидир, покдир. Бунда тоат-ибодатдан, аҳкомларни бажаришдан кўра, самимият, кучли ҳарорат билан жонфидалиқ қилиш ҳисси устун.

Шу ўринда Румийдан яна бир ривоятни нақл этмоқчимиз. “Маснави маънавий”да баён этилишича, Мусо пайғамбар бир яйловдан ўтаётганида чўпонга дуч келади. Чўпон худога нола қилар эди: эй художон, Сен қаердасан, кел, сочларингни тарайин, чориқларингни тикайин, нафақат ўз жоним, балки қўйларим, фарзандларим ҳам сенга фидо бўлсин. Қаердасан, бориб дастёринг бўлсам; сут-қаймоғим билан қорнингни тўйдирсам; бошинг оғриса, бошингни силасам; юз-қўлингдан ўпиб, оёқларингни уқаласам...

Мусо буни эшитиб, чўпонни қойибди: эй аҳмоқ, кофир бўлдинг; худонинг чориғи ҳам, тўни ҳам йўқ; у емайди, ичмайди, уни ўзингга ўхшатма. У гўё қуёш, сен — бир чивин.

Чўпон Мусонинг бу гапидан қаттиқ ранжибди ва жим бўлиб қолибди. Шунда парвардигори оламдан Мусога ваҳий келибди: эй Мусо, нима қилдинг, бандамизни биздан айирдинг, қўй, айтсин, сен бандаларнинг дилини Парвардигорга улаш учун юборилгансан, ажратиб ташлаш учун эмас. Биз ҳар одамга, ҳар бир элга ўз даражасида, ўз тилида муҳаббат изҳор этишга имкон

бердик. Ҳиндларни ҳинд тилида, синдларни синд истилоҳида сўзлатдик.

Бу ривоятда ҳам Румий ташқи белгилар, сўзлар шаклига эътибор қилмаслик, унинг маъносига, самимийлигига эътибор бериш лозимлигини таъкидлайди. Чўпоннинг сўзлари жуда тўпори, содда. У Ҳақни ўзига ўхшатиб тасаввур этади. Аммо унинг сўзлари, муҳаббат сохта эмас, таъма, ғаразга асосланмаган. У бор-будини худо йўлида сарфлашга тайёр. Албатта, юракдан айтилган гаплар қайси тилда бўлмасин, айтувчининг садоқатини ифодалайди.

*Мо бурунро нангарему қолро,
Мо дарунро бингрему ҳолро.*

Яъни: биз ташқи тузилишга ва сўзга қарамаймиз, биз ичкарига ва ҳолга боқамиз, дейди худованд Мусога қараб. Бу — Қуръондаги оятнинг шеърий таржимаси.

Зеро, инсон қалби — Оллоҳнинг уйи, бу уй нақадар тоза, саришта бўлса, Оллоҳ нури, Оллоҳ илму ҳикмати ҳам унда шу қадар зухур этади. Кўнгил — жавҳар, сўз эса — араз (ҳодиса), деганлар Румий. Киши фикрини сўз билан ифодалайди, аммо муҳими — унинг кўнгилдан чиққани ёки кўнгилдан чиқмаганида. Сўз — қурол, мақсад эса — кўнгил. Кўнгил ўртанмаса, эҳтиросларга тўлмаса, сўз таъсир этмайди:

*Чанд аз ин алфозу измору мажоз,
Сўз хоҳам сўз, бо он сўз соз!*

Яъни: қачонгача бундай сўз, киноя ва мажозларни сўзлайсан, олов истайман, олов, олов билан қизитгин.

Олов — Оллоҳнинг ишқи, олов — маъно, олов — Ҳақ ишқида ёнган кўнгил дарди. Демак, моҳиятга элтувчи куч — ишқ. Шу маънода Жа-

лолиддин Румийнинг “Маънавий маснавий” асарини инсон тафаккурини оловлантириб, илоҳий моҳиятни англаш сари элтадиган ишқ тафсири, деса бўлади. “Эшит, най не ҳикоятлар қилурким, жудоликдин шикоятлар қилур”, дея бошланади бу муаззам фалсафий дoston. Най — аслидан ажралган руҳ тимсоли, ошиқ қалб рамзи. У аслига қараб тинимсиз равишда интилади, нолаизтироблар билан ўзлигини ва ўз раббининг англаб боради. Румий бу маънони оламжаҳон ҳикоят ва масаллар воситасида, Қуръон оятлари ва ҳадислар асосида тушунтириб беради. Ул зотнинг теран мушоҳадалари “Ичингдаги ичингдадир” асарида ҳам ёрқин намоён бўлган. Бунда ҳам ташқи ва ички оламлар қиёси, мақсад, ғоя ва ҳақиқатларни шарҳлаш асосий ўрин тутди. Одамлар кўп ҳолларда кўзга кўринган ташқи белгилар, суратшаклларга қараб ҳукм чиқариб, сийрат ва моҳиятни англашга ожизлик қиладилар, одат, маросим, ақидаларга ёпишиб олиб, мазҳаббозлик, тарафкашлик билан шуғулланидилар, дея хулоса қилади буюк мутафаккир. Ҳолбуки, илоҳ талабгори булардан юксакроқ туриши лозим. Дарвеш ва сўфийлар ана шундайлар сирасидан. Моҳиятни идрок этмай тавҳид сирини эгаллаш, иймон нурини, илм-маърифатни қалбга жо этиш, қозониш мумкин эмас. Илоҳ ҳақидаги тасаввурлар ҳам ҳар хил. Бу тасаввурларнинг ҳақиқати жамланса, балки Оллоҳ маърифатига яқинлашишнинг иложи топилар? Румий қуйидаги масални келтиради: тўртта кўзи ожизга филнинг қанақа эканини англатмоқчи бўлибдилар. Филни уларнинг олдига келтирибдилар. Улардан бири филнинг хартумини ушлаб, ҳа,

илонга ўхшар экан, деса, иккинчиси оёқларини пайпаслаб, бинонинг устунига ўхшаш экан, дебди. Учинчиси қорнини ушлаб, қопга ўхшар экан, дебди тўртинчиси эса қулоқларига қўл текизиб, супрага ўхшар экан, дебди.

Демак, уларнинг бирортасида ҳам фил ҳақида тўлиқ тасаввур бўлмаган, бинобарин, одамларнинг ҳар бирида ҳам худо ҳақида тўлиқ тасаввур йўқ. Фақат қалб кўзи билан идрок этадиганлар бу Моҳиятга яқинлашиб боради. Суратга ишқибоз зоҳирбинлар эса бундан маҳрумдир. Румий келтирган тулки билан шер ҳақидаги масал ҳам шу жиҳатдан ибратли.

Бир тулки шердан қутулиш учун унга қараб, ўрмонда сендан ҳам зўр бир жонивор пайдо бўлибди, у сенга ҳужум қилиб емоқчи, дебди. Шернинг қаҳри келиб, қани ўша махлук, деб сўрабди. Тулки шерни қудуқ бошига олиб бориб, сувга қарагин, кўрасан, дебди. Шер сувга қараган экан, ўз аксини кўрибди. Ҳали сенми мени ейдиган, дея ўзини қудуққа ташлабди ва ҳалок бўлибди. Румийнинг хулосаси: суратпарастлик ҳовлиқмалик, манманлик ва тақлидчиликни юзага келтирса, манманлик эса охиروқибатда инсонни ҳалокатга етаклайди.

Хуллас, инсон руҳи Оллоҳдан ажралиб, “Оллоҳга қайтар экан” (Қуръон ояти), у шаксиз юксалиб, ирфон нуридан баҳраманд бўлиб бориши лозим. Бўлмаса, моҳиятлар моҳияти, жамийки ҳақиқатлар ҳақиқати — Ҳақ таолони англамай, ҳодисалар, аразлар, суратлар ичида ўралашиб қолади. Албатта, Румий сурат ва ҳодисалар оламини инкор этмайди. Ул зот, тажаллиёт фалсафасининг мутафаккири ўла-

роқ, Оллоҳ нурининг бутун мавжудот бўйлаб тарқалиши, ҳар бир нафислик, оҳанглар, ҳаракатларда бу нур зухур этишини ғазалларида тарафдоранмун этган. Аммо улуг донишманд ҳодиса ва сурат билан чекланишга қарши. Киши оламнинг ўзини, ҳодисаларини идрок этиш билан чегараланмасдан, ҳодисадан моҳиятга қараб бориши даркор. Шунда у шариат босқичидан ҳақиқат мартабасига юксалади. Камолот сари интилганлар ярим йўлда тўхтаб қолиши мумкин эмас. Ана шу маънода Жалолоддин Румий, барча дин ва мазҳабларни ҳам ўзимга сиғдираман ва яна барчасидан ўзиб кетаман, дейди.

Кези келганда қайд этиш жоизки, Румий барча мазҳаблар ёки динларни бирлаштиришни мақсад қилган эмас ёхуд улар ўрнига янги умумжаҳоний динни жорий этишни таклиф этгани ҳам йўқ. (Маълумки, XX аср бошида Эронда Баҳоулло деган киши ўзини пайғамбар деб, баҳоияни дунёнинг ягона дини деб эълон қилган эди. Бу дин тарафдорлари ҳозир ҳам бор. Аммо улар тасаввуфни ҳам, Румийни ҳам хуш кўрмайди.) Жалолоддин Румий ўз қарашларида ислом фалсафаси, Қуръон ғояларига таянади. Муҳаммад пайғамбарнинг ҳадисларидан кўплаб мисоллар келтиради. Умуман олганда, синчков назар ташлаган одам Румий таълимоти исломнинг мағзига асосланганини яхши англаб етади. Нега шундай бўлган? Чунки ислом дини нисбатан янги дин бўлгани сабабли олдинги динларнинг ирфоний жиҳатини мустаҳкамлаган, қолаверса, ислом бутпарастликка қарши курашиб шаклланган дин. Бутпарастлик эса — суратпарастлик, зоҳирбинликдир. Шунинг

учун исломда тавҳид биринчи ўринда туради: Худо мутлақ ва ягона яратувчи зот эканига урғу берилди. Исломда, шунингдек, суратга эмас, маънога, ғояга эътибор устундир. Тасаввуф айнан ана шунга суянади ва исломий иймонни, тавҳидни яна ҳам ривожлантиради. Шу боис Румийнинг фикрларини исломий тавҳиднинг янада теранлашуви, ирфоний мазмун касб этиши деб билишимиз лозим.

Шу ўринда Румийнинг яна бир фикридан журналхонни хабардор этмоқчиман. Яъни Румий дейдики, Оллоҳнинг яратган оламлари чексиз бўлганидай, унинг илми ҳам чексиздир ва Қуръони карим Оллоҳ илмининг ҳаммаси эмас. Қуръон бу илмининг бир қисми — Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламга араб тилида юборилган илм. Оллоҳ илми олдинги пайғамбарларга бошқа тилларда ҳам юборилган эди, демак, кейин ҳам бу илм кашф этилиши мумкин.

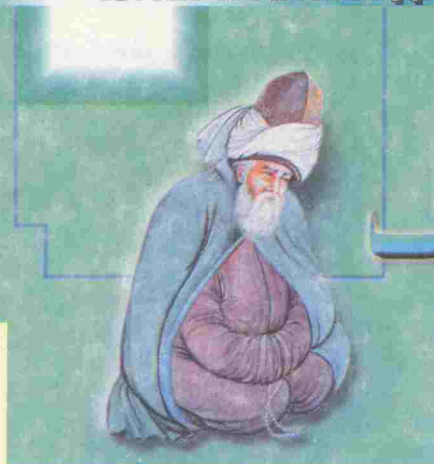
Шундай бўлгач, динларни бирлаштириш мумкинми? Йўқ, мумкин эмас, дейди Румий. “Ичингдаги ичингдадир” китобида ул зот бундай деб ёзади: “Сиз қандай қилиб динни бир қиласиз? Бу фақат қиёматда мумкин. Бу ер — дунёдир ва шунинг учун ҳам дин бир бўлиши мумкин эмас. Чунки бу ерда уларнинг турли-туман истиаги ва тилаги бордир. Дин дунёда бирлашолмайди, фақат қиёматда бир бўлади. Қиёматда уларнинг ҳаммаси жипслашиб, бир қулоқ, бир тил ҳолига келади”.

Ҳа, дунё — касрат(кўплик) олами. Касрат эса хилма-хиллик, турфа қарашлар, тушунчалар, истак

ва хоҳишлар демакдир. Дин ана шунга мос равишда кўпдир. Қиёматда улар бирлашади, чунки ҳамма ягона Парвардигор ҳузурда бўлади, истаклар Оллоҳ истагига келиб уланади. Оллоҳ — ваҳдат. Ваҳдат эса касратни бирлаштиради.

Демак, дин, мазҳаб, таълимот ва қарашларнинг турли-туман бўлиши — қонуният, табиий ҳол. Унда улар орасидаги жанжал ва тортишувлар ҳам қонуниятми?

Жалолиддин Румий бу борада аниқ бир гап айтмаган. Аммо “дин дунёда бирлашмайди” деган фикрнинг ўзи улар орасидаги фарқлар, демакки, “менинг диним — ҳақ”, “менинг мазҳабим —тўғри” деган тортишувлар давом этаверади, деган маънони ҳам англатади. Зеро, бу тортишувлар замирида дунёвий манфаат ётади. Диққат қилинса, Румий “дин дунёда бирлашмайди” деган ғояни асослар экан, у гарчи худога эътиқодни талаб қилса-да, охираат ҳақида сўзласа-да, аммо дунёвий ҳодисадир, демоқчи. Дунёга эмас, балки Оллоҳга боғланиш, Ҳаққа етишиш учун риёзатларни роҳат деб билиб, буюк муҳаббат билан мақсад сари интилиш фақат тасаввуф таълимотига хос. Ана шу жиҳатдан ҳам тасаввуф аҳли, айниқса Румий, Ибн Арабий, Жомий, Машраб каби улуғ орифлар барча дин ва мазҳаблардан юксак турганлар, мазҳаблараро тортишувларни маънисиз ва беҳуда нарса деб билиб, одамларни буни англашга ва бирлашишга чақирганлар. Тасаввуф гуманизмининг умумжаҳонийлиги ва ўлмаслиги ҳам шундадир.

Дилти 9500 тиллати

ҶУМЊА

*“Маснавийро масраҳу машруҳ дех,-
Суврати амсали ўро рӯҳ дех”.*

*Ё Илоҳий! Асра асфори дилти,
Маснавийна мос қил туркӣи тилим.*

*Ҳар сўзимни бебаҳо бир дур қил,
Маснавийни эл аро манзуф қил.*

*Ҳомим ифти қуй шароби ноъни,
Майда кўрмиз ул рӯҳи махтобни.*

*Бизни ўзлик хилватна шоҳ қил,
Ҳовидон Ишк сехридан оиоҳ қил.*

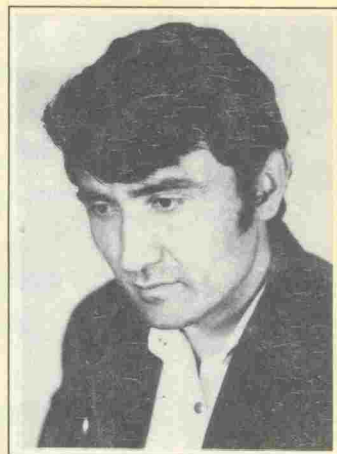
*Ҳам шӯда айла бизни масту маст,
Ҳақнарасту шикнарасту нуфнараст.*

*Дил бу – мангудир, анга қулфат абас,
Ўнга сендин ўза бир улфат абас.*

*Бул машаққат роҳида Ҳақ йўғласин,
Мавлавийинини руҳи поки қўғласин.*

*“Маснавийна масфаҳу машфуҳ бер,
Суврати тамсилна сен фуҳ бер”.*

*Оташ аст ин бонин най ва нест бод,
Ҳаф кй ин оташ надорад нест бод”.*

*Эй дилим, бу ҷисм аро оворасан,
Кела-қундуз тинмаган сайёрасан.*

*Ҷарҳ уфарсан қоним иёра — Ҷарҳбол,
Ҷарҳини иёра Заффа-Заффа қилу қол.*

*Эй дилим, сен истаган нуф ранг эмас,
Бу ҳаёт сен истаган оҳани эмас.*

*Шо абад ишк — фиқҳдор, қисмат сениа,
Ҷовидонлик берди ишк — исмат сениа.*

*Эй дилим, ишк мисли мезроҷини сенини,
Шахсту бахтини, устувор тоҷини сенини.*

*Ҷи эруф ишк, ён мудом шу ҷида, дил!
Рушду ҳолини англамас бу обу тил.*

*Ишқдор — савитини фарёдини сенини,
Ишқдор — барбоду бунёдини сенини.*

"Най садоси ўти эруф, ҳеї ел эмас,
Ўтти кирмас кимки, бизга эл эмас".

"Аз ҳама мебуф, бад Ў пайванд кун,
Баф дафи як Ёр худро банд кун."

Фитратинна қил назарким, нуф боф,
Жовидон ўзлик аталмиш дуф боф.

Ўз тааллуф, деб аталиан домни,
Берма кўрдан эрк деган эҳромни.

Кимки қисмат комида сахв айлағай,
Нафси ўзлик жавҳарин махв айлағай.

Нафс тахайюф фиштасин узгай мудом,
Не балалит кунни кўрмизгай мудом.

Сен Закий бўлми, қидир дилдан энё,
Шунда қалбини қазғида сингай фиё.

Кеї бу жисмини фитнасидин, дилга кир,
Нафда тортиб, қалб деган махмиля кир.

Қил таважжух дилда Бифру Ботра,
Ошно бўлми адам — асфотра.

"Бариадин кеї, Ул билан пайванд бўл,
Битта Ёр измиа доим банд бўл".

"Хар касе аз Занни худ шуд ёри ман,
Аз даруни ман нажуст асфори ман".

Ўзга суфратни дилинни қилма ҳо,
Хок қилма, дилни айла қимийе.

Хилватинида бенишон у ранни топ,
Бок дилни қазғиша, ўз Қазғанни топ.

Ўзга маҳфилдан тақир ахтарма ком,
Ўз дилиннини оташинда ён мудом.

Ўз руҳоний оламини ахбоби бўл,
Ошиқ аҳли бўлса, табғу тоби бўл.

Жавҳарини занлашма сен хасрат билан,
Дилни обод айлашл хайрат билан.

Эгтикодсиз урғ — туранмас гам эрур,
Бемухаббат рўзгор — мотам эрур.

Шоп тахайюр аршида розинни сен,
Жафла ваҳдат баъдмиа созинни сен.

“Қимки шубҳа бирла бўлмиш ёримиз,
Шопмади дил қазғидан асфримиз”.

“Сифри пинҳон аст андар зеру бам,
Фош агар ўяғм, жаҳон барҳам занам”.

Ишқидир кўниш улун олий мақом,
Шайх Муҳаммаддин¹ эрур ушбу калам:

Ўлки, одам ифра сиймас — олам у,
Ўлки, олам ифра сиймас — одам у.

¹ Шайх Муҳаммад — покистонлик буюк мутафаккир шоир Муҳаммад Иқбол.

Бу ҳаёт, эй Зиндадил, ўйла, надур?
Мутки олам ифра ишк у — ишқи хур.

Билки, сайқал топшифар фарҳанни ишк,
Жавҳари онна қилиай санни ишк.

Аҳли дилла сийнаи Сино бераф,
Ҳам хунардманди яди байзо¹ бераф.

Наздида ҳаф мурқиниу мавҷусуд мот,
Журмла олам — талх, у — шохи набот.

Олам ифра сурх ҳам пайкор ишк,
Оби ҳайвон, тийиш ҷавҳардор ишк.

“Ишк, кўксим ифра дардим ҷойлагай,
Фош агар айтсам, киёмат айлагай”.

“Суврати аз суврати дияр камол —
Ғар биҷусуд, бошид он айни Залол”.

Ким камолотдин ҷудо айлар ўзин,
Нагузибиллох, ул худо айлар ўзин.

Мауровник бирла мактамаи агар,
Ҷнда кўфияй феғлини юв бирла ҳар.

Бул сифат бӯса, билни, у — ҳастадир,
Курфи бирла минн тубандир, пастдадир.

Кўкс ифра нуф — ком бӯлмагай,
Файзи умри, субҳу шони бӯлмагай.

¹ Яди байзо — Мусо алайҳиссаломнинг мўъжизакор кўллари.

Меҳри бўлмас на ҳаёт, на бандога,
Роз айтмани бул каби шармандага.

Одамийлик илмидан маҳрум эруф,
Мини тирик бўлсин агар, маҳрум эруф.

Чунки сувратдир аниа олий мақом,
Ўза мағбуди аини ишк, вассалом.

“Ким агар ахтарса сувратдин камол,
Шони эмас, топпай муқарраф у завол”.

“Аз ту мо сад гун азсонб дидаем,
Лек мағзуфем, гун бедидидаем”.

Сен ҳамилсан, ё Улохий, сен — ҳамил!
Не ишзалтик бўлса сенда — муштасил.

Зафрадин то киннош — нуфринидадир,
Хам рубубийёти маҳруфинидадир.

Наринсу сарф, ил-ишх, ҳар арувон —
Бор наботат якка сендин армушон.

Борлик ишра фарду кувли ҳамдасен,
Шамсу моху ҳар ишх шабнамдасен.

Шомда юлдузли самода сен ўзини,
Шонида мармардек ҳавода сен ўзини.

Авлиёлар тийнати — сен бирладир,
Бор нафосат қиймати — сен бирладир.

Мини таассуф, бизда ҳайрат йўқ эруф,
Англамакка илму ҳайрат йўқ эруф.

Ғоҳи Аштор, гоҳи Мавлонодаммиз,
“Лек маъзуф тунтки, биз – бедийдаммиз”

“Як замон 3-ин қибла гаф зоҳил шавӣ,
Сурсан ҳар қиблаи ботил шавӣ”.

Мен буқун субҳу саҳар зикр айладим,
Мавлавийнини сўзларин фикр айладим.

Ҳилладим мен бу ҳақиқат наздида,
Лол қолдим бу тафиқат наздида.

Ҳайратим бордир маним, эй ҳон, сени,
Лағнатим бордир маним, даврон, сени.

Айри қоланман, демак, дил розидан,
Айри юрганман кунил хамрозидан.

Мен-ку волид-волидам дилбандиман,
Лек даҳрий салтанат фарзандиман.

Мосуво қилмиш мени ҳондин ҳудо,
Шарбият қилмиш у Яздондин ҳудо¹.

Қўзларимда қотди гафлат – хоблар,
Ваҳки, мендан юз бураф меҳроблар.

“Вах, улур қиблам аро юфил ўзим,
Дайр аро саргаштаи ботил ўзим...”

¹ “Жуда” маъносида

"Зиндаий омад барон бандаий,
Зиндаий бевандаий – шармандаий".

Оллох-Оллох, дун афо ахроф ийўк,
Кўнглимиз анлариа бир авроф ийўк.

Рухда кейса гар бу янли хорлик,
Дилда ошай тамхиди беморлик.

Ахли юрда ишқини бир гард ийўк,
Фитнаси кўп, кўнгли ийра дард ийўк.

Дарди ийўқим, ёр эмас виждон ани,
Фарди ийўқим, бўлса ёр иймон ани.

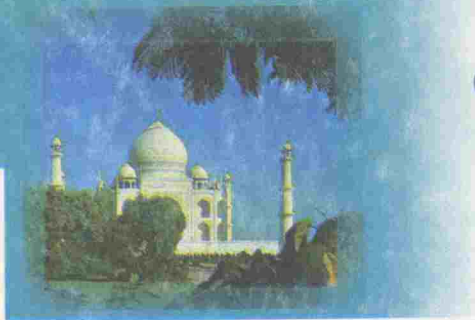
Зефо иймон ёр эмас, у – хордир,
Қисматида бу қаролик бордир.

Бу қароли эли мадрун айлагай,
Рўзиорин то абад дун айлагай.

Оллох-Оллох, уз жаҳолат тоқини,
Қил мунаввар бу улус ифрокини.

"Зиндалик мазмуни асли – бандалик,
Бандаликсиз Зиндалик – шармандалик".

ТОҶМАҲАЛ

Дилрабо кўшиқ бу...

Жамна — сержило, жўшқин дарё. Одамзод дунёга келибдики, шу дарё бор. Қачон пайдо бўлган, неча йиллардан бери оқади — буни ҳеч ким билмайди. Кўп авлод-аждодлар ўтиб кетди бу дунёдан, шаҳаншоҳлар, фақир-гадолар. Шу жазирама маъвонинг осмонидан ўт уфурган кўёшли кунлари, сокин, ойдин кечалари, инсонларга офат ёғдирган довулбўронлар, сув тошқинлари — ҳамма-ҳаммаси бўлди, саодатли кунлар, ғам-андуҳли дамлар ҳам. Гуркираган буюк салтанатлар бора-бора инкирозга юз тутди. Ахир, барча нарсанинг ҳам ибтидо-сию интиҳоси бор-да! Дунё бўлса бебақо, ниҳояси йўқ.

Дарёга қиёс қиладилар инсон умрини. Умр деганлари бу эшикдан кириб, наригисидан чиқиб кетгандек гап экан. Баҳор бўлса, азизлар, яна қайтади, ойдин кечалар такрор-такрор келаверади...

Мана, яна баҳор айёми келди. Нилгун осмонда оппоқ булутлар турли шаклларда намоён. Эрка сабо тоғ-адирлардан гуллар тотин олиб келиб димоққа урар. Бундай дамларда хаёлингиз тўзиб, қалбингизда қандайдир ажиб ҳислар уйғонгандай, ниманидир истаб қолар кўнгил қурғур...

Ҳаммаёқни алғов-далғов этган кечаги кучли жаладан сўнг лойқаланиб оқаётган жўшқин дарё сувларида ҳаёт нафаси анқир. Тангри иноятдан яшнаб ётган ерлар эл-юртга ризқ-барака ваъ-

1971 йилнинг кузида Ҳиндистонга сафар қилдим. Илгари ҳам бу ажойиботлар мамлакатига сайёҳ бўлиб борган, аммо бу гал расмий равишда Ҳиндистон Ахборот агентлиги мени журналист сифатида таклиф этган эди. Бу пайтда Ҳиндистон билан Покистон ўртасида навбатдаги можаро бошланган, юз минглаб ҳинд қочқинлари аёвсиз таъқиблардан кўрқиб Ҳиндистонга қочиб ўтган эди. Сафаримиздан мақсад мамлакатдаги ҳақиқий аҳвол билан танишиб, уни оммавий ахборот воситаларида ёритишдан иборат эди. Биз қочқинларнинг махсус лагерларида бўлдик. Асосий лагерлар Шарқий Бенгалияда экан, у ерда 500 мингдан зиёд қочоқ уй-жойсиз, хор-зор, оч-яланғоч яшар эди. Калькутта яқинидаги Колтли лагерида 300 минг қочқин кўним топган экан. Биз бориб кўрдикки, бир неча кун мобайнида давом этган ёмғир қочоқлар жойлашган очиқ ялангликни ботқоққа айлантириб юборган

да этар. Димиққан далалар яйраб, зумрад тусда товланар. Эртадан-кечгача кушлар нағмаси тинмас. Улар гўё бири-бирига дил розини сўйлар. Кушлар навосига жўр бўлгандек аллақайдан нозли, ёқимли куй оқиб келар...

Гул жамолин ёпқан ул

гулнинг икки райҳонидур.

Фунча сирин очқон ул

икки лаби хандонидур...

Бу наво асрлар қаъридан оқиб, бири-бирига юрак дардларини изҳор айлаётган икки ёш кўнгилга илк севги уруғларини қадар. Буюк темурий, жаҳонгашта шоҳ, дилбар шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг машҳур бу газалини кимдир ўртаниб куйлар.

— Дилим сўроқларига жавоб айланг, Бону. Нечун сукот айларсиз? Айтинг, бирор сўз денг...

Аржумандбонунинг тиллари лол, нима ҳам десин? Эрка сабо унинг тундек қора сочларини силаб-сийпар, изтиробдан не қиларин билмас, оқ ҳарир рўмолини ечиб ўрар, этаклари билан ўйнашаётган шамолдан норозидек, устидаги нилранг нимчасини қайта-қайта тузатар...

— Ҳамма рози (“Ҳамма рози” деганда Хуррамбек “Биринчи хотиним ҳам рози бўлди”, демоқчи), отам ҳам, фақат сиз хўп десангиз бўлгани. Энди гап, Ар-

жумандбону, сизга қараб қолди.

— Хуррамбек...

(Хуррамбек Декандаги жангда голиб чиқиб, зафар билан қайтиб келганда отаси Жаҳонгиршоҳ унга Шоҳжаҳон унвонини берган.)

Севги заволи

Бурҳонпурда маратхлар хуружи бостирилди. Шоҳжаҳон зафар билан қайтар жанги жадалдан. Тахти равонда Аржумандбону борар. Маликанинг ҳоли забун. Ой-куни яқин. Йўл азоби — гўр азоби. Жаҳон шоҳи шикорда ҳам, сафарда ҳам, қонли жанглар чоғида ҳам ўзи билан бирга олиб юрар, еру кўкка ишонмасди суюкли ёрин. Унинг ўзи гўзал, сўзи асал, феъли ўктам, камтарин. Барча сарой яғнаси — “Мумтоз Маҳал” деб суярди уни.

— Улуғ шоҳим, Аржумандбону бегим сизни йўқлайдилар.. — Изтиробда эди мулозим.

эди. Болалар, аёлларнинг қисмати шу даражада аянчли эдики, уларни кўриб киши беихтиёр, “Инсон зоти шу қадара забун аҳволга тушиши мумкинми”, деган хаёлга борарди. Икки давлат ўртасидаги ўзаро мунозаро камбағал бечораларнинг шундоқ ҳам оғир қисматини янада мушкуллаштириб юборган эди.

Қочқинлар лагерларида бир неча кун бўлганимиздан кейин Ҳиндистон бўйлаб сафарга чиқдик. Деҳли, Жайпур, Агра, Калькутта, Бўмбай, Мадрас, Оллоҳобод ва бошқа шаҳарларга бориб, тарихий обидалар, ёдгорликлар билан танишдик. Деҳлидаги Қизилқалъа саройи, 10 минг кишилиқ Жоме масжиди, Қутб минор, Мирзо Ғолиб академияси билан танишдик. Деҳлидаги Зарзори қабристонидан бўлиб, шоира Зебуннисо қабрини зиёрат этдик. Шоира Низомиддин Авлиё, Амир Хусрав Деҳлавий ёнида дафн этилган экан. Бўмбайда Нерунинг рафиқаси Камола

— Нечун, не кечди холи?

— Дарди оғир, олампадох, алахсирар, ҳар дақиқа сизни йўқлар.

Лашкарларга тўхтамоққа берилди амри фармон.

Оқшом чўқди, лак-лак лашкар сайхонликка ёйилиб кетган. Кулоқлари динг эди, яхши ниятда мужда — хабар кутишарди ҳар дақиқада, “Шоҳимиз фарзанд кўради”, деб. Тез орада бошланади тўю томоша, э-ҳэ суюнчиси-чи! Ўн тўртинчи фарзанд-а! Ҳам музаффар ғалабаю яна шоҳга ато этса бир ўғил! Ана шунда баъзи жамшид бошланади тонготаргача.

Аммо... тахтиравонда Мумтоз Маҳал ҳолсиз, беҳуш ётар. Жаҳон шоҳи фарёд чекиб йиқилар ёрин пойига. Бону кўзларин очиб, суюклиси Шоҳжаҳонга термулар... Бирдан лабларида пайдо бўлар заиф табассум.

— Такдир экан, мени сизга дариг тутди қодир худойим. Чаманийнинг (Чаманий — Аржумандбонунинг тўнғич қизи, ёшлигида оғир касалликдан вафот этган) дарди эзган экан жигаримни... Тарк этурмен мана энди ёруғ дунёни.

— Йўқ-йўқ, ундай деманг, Аржумандбону, иншооллох, соғайиб кетурсиз...

— Ижобат айласангиз, илтижоим сиздан, суюкли ёрим, Шоҳи жаҳоним, фарзандларим, жигарбандларимни эҳтиёт

айланг ёмон кўзлардан... Жаҳонарога (Жаҳонаро — маликанинг иккинчи қизи) ишонаман, ёлғиз қўймас сизни доно қизим.

— Эй юрак-бағримнинг пораси, тинчланинг, кўнглингизни бузманг, бағримга ҳажр ўтин ёқманг.

— Дунёдан кўз юмиб кетсам, ортиқ кўзёш қилмангиз. Ахир, сиз Шоҳи жаҳонсиз! Сўнги сўровим шулким... илк севгимиз ҳаққи-хурмати Жамна ёқасига мени хотирлаб бир ёдгорлик барпо этсангиз.

Бир тўлғанди оҳ тортиб малика шўрлик. Чақалоқнинг фарёди келди. Гавҳараро бегим туғилди ёруғ дунёга, онасини кузатиб бошқа оламга! Ёниб турган шам ўчди абадий, сўнди, малоҳатнинг гўзал шуъласи.

Ерда беҳуш ётар эди Шоҳ Жаҳон. Ниҳоят, ўзига келдию фарёд тортиб, “Эй парвардигор, чидаб бўлмас бу мусибатга бардош бермоқ учун ўзинг мадад бергил!” (Шоҳжаҳоннинг юрагидан отилиб чиққан бу сўзлар кейинчалик Тожмаҳалдаги маликанинг қабр тошига битиб қўйилган), деди.

Ўқсиб-ўқсиб йиғлар Шоҳжаҳон, эҳтиросли, муҳаббатли кунлар ортда қолди, бетакрор севги дамлари ҳам. Севгилисин қўмсаб, ломакон ичра энди қайдан излай сени, деб афсус чекмоқда.

Қандай ширин онлар эди! Орзу, умид,

Неру боғи, Фил ороли қирғоқларидаги мухташам саройлар бизда зўр таассурот қолдирди. Ганг дарёси бўйлаб саёҳатларимиз айниқса қизикарли ўтди.

Энг муҳими, Аградаги оламга машҳур Тожмаҳал мақбарасини боғиб кўрганимиз бўлди. Бу зиёрат қалбимда ўчмас из қолдирди. Ҳиндистонда бўлган биронта ҳам меҳмон ёки сайёҳ бу муқаддас мақбарани кўрмасдан кетмайди, албатта. Сафар чоғида берилган имкониятдан фойдаланиб, Тожмаҳалда бир неча бор бўлдик. Ҳатто бир гал ҳиндистонлик дўстлар сафида ой 14 кунлик бўлган сокин кечада бу севги кошонасининг кўрку чиройини томоша қилиш ҳам менга насиб этган.

Ҳиндистон сафаридан қайтиб келгач, бу қадимий фаройиботлар диёри ҳақида таассуротларимни қоғозга тушириб, матбуотда эълон қилдирдим. Ушанда Тожмаҳал ҳақида бадеа ёзишни кўнглимга тугиб қўйган эдим. Ҳукмингизга ҳавола этаётганим бу асар хаёлим кўзгусида сақланиб қолган битиклардир.

Муаллиф

ишонч билан яшар эди буюк шаҳоншоҳ. Бу қадарли садоқатни кўрмаганди ҳеч.

Аржумандбону, беназир, тенгсиз ишқ соҳибаси! Орзулари сўнганидан йиғлар Шохжаҳон. Қасам каби дилидан бўзлаб чиқар шундоқ бир нола: сенинг хотирангга атаб тенгсиз кошона барпо этайки, етти иқлимда ҳам ўхшаши бўлмасин. Мақбаранг атрофига ризвон боғ-роғлар барпо этгумдир. Ошиқлик бурчим бу, шоҳлик сўзим бу. Сен чексиз меҳр-муҳаббатга, эҳсону марҳаматларга лойиқсан, Аржумандим, саройим кўрки эдинг, жаҳонда ягона Мумтоз Маҳалим...

Ой нурины сингдириб...

Жамна соҳили бамисоли жанггоҳ каби. Аммо бунда қирғин урушлардаги каби ҳарбу зарб йўқ. Қилич найзаларининг шарақлашию гурзи-гаврон кўтарган паҳлавонлар ҳам йўқ. Бунда заҳматкаш бинокорлар, закий меъморлар, тоштарош усталар бунёдкорлик ила машғул эрур. Минг-минглаб инсон ҷумолидек ер тишлаб, эртаю кеч меҳнат қилар, сангу сарлар кўтариб Агра томон оқар тинмай.

— Эй моҳир усто, қай эллардан келиб дурсиз бу диёрга?

— Самарқанддан, рўйи замин сайқалиданмен.

— Исми шарифингиз не эрур?

— Усто Муҳаммад Шариф дерлар мени.

— Гулдек ҳунарингиз бор экан, илоҳо, кўлингиз дард кўрмасун.

Туркиялик меъмор усто Муҳаммад Исохон Афанди деворларга нақш чизаётган мўйсафидга юзланиб сўзлар:

— Сизни қаердадир кўргандекмен, чеҳрангиз таниш.

— Устод, сизни яхши билурмен. Сиз тарҳини чизган муқаддас жомеъ масжиди қурилишида камина ҳам қатнашганмен.

— Асли қаерликсиз?

— Бухорои Шарифдан. Усто Ота Муҳаммад дерлар мени. Анави сангтарош йигит ўғлим Исфандиёр бўлур, — деди фахрланиб бухоролик уста мўйлаби энди

сабза бўлган хушсурат йигитни кўрсатиб.

Уста Исохон Афанди инсон ақли бовар этмайдиган даражада қимматбаҳо тошлардан моҳирлик билан турли гуллар, шакллар яратаётган йигитга ҳавас ва ҳайрат билан қараб турарди.

— Нафақат усто, балки шоир ҳам экансан, — деди Исохон Афанди. — Жаҳонда Оллоҳ изми билан инсон яратган ва ақл бовар этмайдиган мўъжизалар мавжуд. Улуғ Миср эҳромлари, Чин девори, Искандария маёғи, Бобилнинг жаннатсимон осма боғлари ҳақида эшитган-билганларинг бордур. Тожмаҳал ўша мўъжизалардан қолишмайдиган бўлсин.

Йигит деди:

— Шохжаҳон ҳазратлари менга амр этдилар: сен гўзал ойнинг шаффоф нурины тошларга сингдир, ёруғ юлдузлар шуъласидан деворларга нақшлар чиз. Шундай кашфиёт айлагилким, қуёшнинг само бўйлаб ҳаракатига қараб бу гўзал севги кошонаси турли рангга кириб, биллурдек товлансин. Турли рангдаги ҳақиқ, лаъл, марварид, садаф, зумрад, забаржад, қаҳрабо, ёқут ва бошқа қимматбаҳо тошлардан шундай инжа нақшлар ишлагилки, ишқ-муҳаббат, меҳр-садоқат туйғулари уларга жон киритсин. Агар билсанг, севги ноёб туйғудир, у Оллоҳнинг меҳри тушган кишигагина насиб этгусидир. Шаҳоншоҳнинг сўзларидан англадимки, бу кошона боқий севги ёдгорлиги бўлур экан. Уни шундай бунёд этмоқ зарурки, у яккаю ягона Оллоҳга инсон меҳр-муҳаббатини ифода этсин.

Турли эл-элатларнинг вакиллари бу муҳаббат қасрини қарийб йигирма йил давомида бунёд этдилар. Машриқу Мағрибдан келган меъморлар, моҳир кўллар, ақл-заковат соҳиблари — барчаси жон бериб, жон олиб, садоқат билан барпо этди бу севги саройини.

...Бинонинг ўртасида — мунгли сағана. У уммон ўртасидаги жаннатсимон Сарандибдан (*Шри-Ланка ва Цейлон оролининг қадимги номи*) келтирилган ноёб қора мрамрдан ишланган. Бу — Шохжаҳон суюқлисининг ёдгорлик сағанаси.

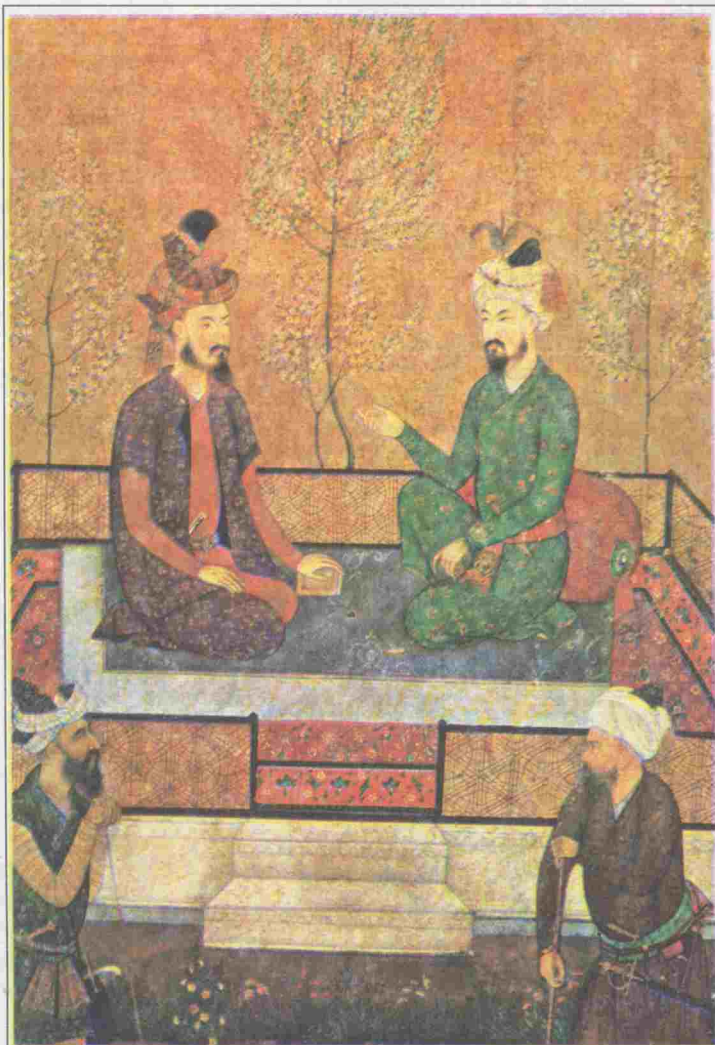
Инсон ақл-идроки, заковати қандай

мўъжизалар яратишга қодирлигининг исботидир Тожмаҳал. Мақбара эшиклари пештоқига қора мрамар тахтачаларга битилган муқаддас Қуръони карим сураларини замон усталари шундай моҳирона, аниқ ҳисоб-китоблар асосида нақш этганларки, уларни пастдан туриб бемалол ўқийверасиз. Тожмаҳал нафақат йилнинг тўрт фаслида, балки ҳар ой, ҳар кун, ҳар дақиқада турфа рангга кириб товланади. Сеҳрли ойдин кечаларда бутун борлиқ билан қўшилиб, ойнинг шаффоф нурида ҳарир рангга кириб, илк муҳаббат нашидасидан маст бўлган бахтиёр келинчакни эслатади.

Бекиёс туйгулар билан кўм-кўк боғлар орасидан юриб чиқиб кетаётганда ўзингиз ҳам билмай орқангизга қараб қоласиз. Шунда гўё Тожмаҳал ортингиздан эргашиб, “Мени ёлғиз ташлаб кетма”, деб зорланаётгандек туюлади. Аксинча, сарҳовузлар ёнидан ўтиб, Тожмаҳал томон бораётганингизда у нозу карашма билан эркаланиб, сиздан уялиб қочаётгандай бўлади. Эртақлар дунёсига тушиб қолгандек бир ажиб ҳиссиёт қалбингизни чулғаб олади. Гўё сиз ўша замонларга қайтиб, Шоҳжаҳоннинг тотли кечинмаларига шерик бўласиз, гўё севги, садоқат, айрилиқ дардларини бирга тотгандек. Севги, садоқатнинг қудратига, муҳаббат деган муқаддас сўзнинг уммондек

кенг, қиёси йўқлигига тан берасиз...

Севги қасри мағрур турар замонларга кўкрак кериб. Аммо инсон умри ўлчовлидир — ҳаёт бетакрор. Ёшлиқ, жўшқинликнинг ҳиссиётлари бора-бора сўнгай, тоғни талқон қиладиган паҳлавонлар, жаҳонгир подшоҳларнинг ҳам оёқларидан

Бобур ва Ҳумоюн суҳбат чоғида

(Мутахассисларнинг фикрича, бу миниатюра тахминан 1650 йилда яратилган ва Ҳиндистонда тузилган “Шоҳ Жаҳон” альбомидан ўрин олган. Расмнинг асл нусхаси бугунги кунда Америкадаги Артур М. Саклер галереясида сақланмоқда. Унинг фотонусхасини Индиана университетининг профессори Хайрулла Исмаилов лутфан йўллаган.)

куч, кўзларидан нур кетгай. Иродалар букилиб, қарилик аломатлари ўзини кўрсатур. Буни инсон ёшлигида, куч-қувватга тўлиб-тошган даврларида ҳис этмайди, тўғрироғи, ҳис этишни истамайди.

Шоҳжаҳон шаън-шукуҳга тўлиб юрган чоғида Жамна дарёсининг нариги қирғоғига Тожмаҳалга ўхшаш иккинчи мақбарани қора мармардан ўзи учун қурмоқчи эди. Аммо...

Бебақо дунё

Ҳа, шу “аммо”да гап кўп. Шоҳ ўғиллари тож-тахт талашиб, ўзаро жанги жадалларни бошлаб юборди. Шоҳжаҳонда қилич тутмоққа, от сурмоққа мадор қайда? Ўғли Аврангзеб тахт талвасасига тушди, акаси Дорошукуҳ, укалари Муродбахш, Шоҳшўжоларни ўлдириб, Деҳлида ҳокимиятни эгаллади. Касалманд бўлиб қолган отаси Шоҳжаҳонни уй қамоғида сақлади. “Шоҳ қизи бўлса-да, фақир йўлини ихтиёр айлаган” шоира қизи Зебуннисони Деҳлидаги Салимгарҳи кўрғонида сақлаб, остона ҳатлатмай кўйди.

Ҳинд элида бетинчлик, беқарорлик бошланди.

Ҳиндларда бир мақол бор: “Арслон қаригач, сичқон тутадиган бўлиб қолур”. Шоҳжаҳоннинг шу дамдаги ҳолати ана шу мақолни эслатар эди. Қайтар дунё қонунлари қандай шафқатсиз! “Ал-қасосул минал ҳақ”, дейди бобокалонлар. Шоҳжаҳон ҳам отаси Жаҳонгиршоҳга кўл кўтарган эди бир пайтлар. Ана энди ўзи ҳам шу ҳолатда: экканини ўрмоқда шўрлик! Машъум тақдирдан пушаймон энди. Эркак зоти кўзёши тўкмас, озорлардан унинг дили йиғлайди, холос. Турғунликда ётавериб оёқлари қақшаб оғрир, белда мадор йўқ, кўзидан нур, сўзидан салобат қочган. Аҳён-аҳён “қарилик курсин”, деб зорланиб кўяр. Бир сирдош ҳам тополмас. Тенгдош улфатлари бари дунёдан

кўз юмиб кетган ёки қариб, мункиллаб, юролмаб қолган.

— Оллоҳ ҳаққи, қари отанг илтижосини бажо этиб, фармон айла, мени ҳар кун Тожмаҳалга олиб борсинлар, — дейди отасига ялинган гўдақдек подишоҳ, — онанг қабрини зиёрат айлай, кўнглим зора таскин топса.

Ўғил рози, ҳартугул, “тахтимни қайтариб бер”, демади-ку!

Шу зайлда ойлар, кунлар ўтди. Кундан-кун баттар деганларидай, кекса шоҳ маҳфада ҳам мақбарага боролмайдиган ҳолга тушди.

— Энди юарга мажолим йўқдир, хонадан дарича очиб бер, шу ердан кўриб турай онанг мақбарасини... Сендан сўнгги илтижом шу, — деди Шоҳжаҳон Аврангзебга.

Девордан кичик туйнукча очиб, унга заррабин кўйиб бердилар.

Кичик бир даричадан Тожмаҳалга термилиб ётар эди энди Жаҳоннинг шоҳи. Сўнгги имкон, насибаси шу экан фақир шоҳнинг.

Лекин... заррабинга тикила бериб, оқибати кўздан қолди. Оллоҳ уни бенасіб этди сўнгги имкондан. Энди қулогига саодатли ёшлик йиллари ўша Жамна соҳилида эшитган дилбар кўшиқ оҳанглари элас-элас эшитиларди:

*Сел эмастир ер юзин тутқон,
кўзумнинг ёшидур,
Раъд эмасдир кўкка чирмашқан,
кўнгил афғонидур...
Ул пари ишқида Бобур
кўнглим андоқ телбадур
Ким, сочи — занжиридур,
чоҳи закон — зиндонидур.*

Ҳа, ўша ширин дамлар, муҳаббатли кунлар қолди сароб каби хаёлида. Аммо кекса шоҳ кўнглининг туб-тубида ҳамон яшар эди навқирон, ёш муҳаббат.

Баҳодир САРИМСОҚОВ

Эртак олдин яралганми ё достон?

Тарих саҳнасида илк бор вужудга келётган ҳар бир этнос ўзининг эпик даракчиси бўлмиш қаҳрамонлик эпоси билан бўй кўрсатади. Қаҳрамонлик эпоси шу элат, яъни қабилалар бирлашмасининг шаклланишида жонбозлик қилган баҳодирларнинг жасоратларини кенг эпик миқёсда куйлайди, халқни ҳамиша руҳлантириб, уни ташқи душманларидан мудофаага даъват этади. Шунинг учун ҳам қаҳрамонлик эпоси доим халқ тарихи, реал воқелик билан узвий алоқада яратилади ва яшайди.

Дастлаб қабилла, сўнграқ элат эпоси сифатида вужудга келган “Алпомиш” достони кейинчалик ўзбек халқининг қаҳрамонлик эпоси сифатида тан олинди. Шу жиҳатдан қаралса, 40-йилларнинг охири, 50-йилларнинг бошларида “халққа зарарли достон” айбномаси остида “Алпомиш” достонига нисбатан уюштирилган ҳужум ботинан ўзбекларнинг алоҳида халқ сифатида мавжудлигига қилинган хуруждан иборат эди. Ахир, қаҳрамонлик эпоси бўлмаган халқ халқми? Баҳодирона ўтмиши йўқ элнинг миллий ғурури ҳам йўқ, деган гап-да.

“Алпомиш”ни халқдан айиришдан кўзланган ғаразли мақсад шу эди. Ҳ. Зариф, В. М. Жирмунский, А. К. Боровков, С. Суразаков, И. В. Пухов, Ҳ. Сулаймонов, Н. Смирнова, М. Богданова, М. Шайхзода, М. Афзалов, Л. Пенковский каби кўплаб зиёлиларнинг саъй-ҳара-

катлари, илмий изланишлари туфайли “Алпомиш” достони сақлаб қолинди ва келгуси авлодларга мухташам маънавий ёдгорлик сифатида тақдим этилди.

Бугун эса ўзининг миллий мустақиллигига эришган республикамиз халқи бутун жаҳон миқёсида мазкур эпоснинг тўйини зўр ифтихор билан нишонлаш тараддудини кўрмоқда. Шу муносабат билан “Алпомиш” эпосининг вужудга келиш тарихи, унда тасвирланган воқеалар асосида ётувчи эпик манбалар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишга имконият туғилди. Чунки мазкур эпоснинг вужудга келиши, унинг дастлабки шаклланиш даври ва ўрни, достоннинг қадимги шакли ва классик эпос сифатида қайта шаклланиши, достон асосида ётган эпик воқелик ҳамда унинг реал воқеаликка алоқаси каби масалалар ҳозирга қадар тўлиқ ҳал қилинган эмас.

“Алпомиш”нинг тарихий асослари ҳусусида туркий халқлар фольклорининг билимдонларидан бири, марҳум академик В.М.Жирмунский “Алпомиш” ҳақидаги ривоя ва баҳодирлик эртаги” номли асаридан илгари сурган илмий тахмин, яъни гипотеза ҳозиргача етакчи илмий концепция вазифасини ўтаб келмоқда.

Бу илмий тахминга кўра, мазкур эпоснинг тарихий асосида баҳодирлик эртаклари ётади. Ана шу эпик асосда эпос VI-VIII асрларда, яъни турк хоқонлиги даврида Олтойнинг жанубий ҳудудлари-

да юзага келган. Баҳодирлик эртаклари эса олтойликлар, татар, бошқирд ва қозоқ халқлари ўртасида кенг тарқалган.

В. М. Жирмунский “Алпомиш” достонининг қўнғирот версиясини, хусусан, достоннинг Фозил Йўлдош ўғли варианты баҳодирлик эртаклари сюжетига қийёслайди ва ўхшашликлар мавжудлиги туфайли шундай хулосага келади.

Ҳақиқатан ҳам, эпоснинг етакчи мотивлари олим таҳлилга тортган баҳодирлик эртаклари сюжетига ҳайратомуз даражада мос келади.

Оқибатда, В. М. Жирмунскийнинг илмий тахмини айна ҳақиқат эканига барча фольклоршунослар ишондилар ва қахрамонлик эпоси соҳасида олиб борилган тадқиқотларда мана шу концепцияга асосландилар. Бироқ ҳеч бир тадқиқотчи В. М. Жирмунский гипотезаси назарий жиҳатдан ўзини тўла оқлай олмаслигига аҳамият бермади.

“Алпомиш” эпосининг тарихий асослари борасида биз ўзимизнинг нуқтаи назаримизни баён этишдан олдин мазкур достоннинг тарихи ва ўтмиш қисмати масалалари билан қизиқувчилар дилида туғилажак бир саволга жавоб бериб ўтишни истар эдик.

Нега В.М. Жирмунскийнинг 50-йилларнинг охири, 60-йилларнинг бошларида юзага келган бу илмий тахминига ўз вақтида ҳеч қандай муносабат билдирилмади?

Бизнингча, биринчидан, 60-йилларнинг бошларида ўзбек фольклоршунослиги, унинг илмий имкониятлари у қадар кучли эмас эди. Чунки бу даврда Ҳ. Зариф, М. Афзалов, М. Алавия, А. Собиров, Ж. Қобулниёзов, З. Хусаинова, М. Саидов, М. Муродов, Т. Мирзаев, Т. Очилов, Т. Ғозибоев каби олимлар 20-йилларда пойдевори қўйилган фольклоршуносликнинг барча, айниқса, назарий масалалари билан тўла-тўқис шуғуллана олмас эди. Улар асосан турли жойлардан фольклор материалларини тўплаш, айрим жанрларнинг дастлабки илмий тавсифи ва таснифи, ғоявий-бадиий хусусиятларини ўрганиш билан шуғулландилар. Мана шундай бир пайтда “Алпомиш” дек қахрамонлик эпосининг тари-

хий асослари бўйича қилинган бундай салмоқли илмий тахмин фақат ўзбек фольклоршунослигининг эмас, балки қозоқ, қирғиз, туркман, олтой, ёқут, татар, бошқирд, тожик халқлари олимларининг ақл-идрокини бутунлай лол этиб қўйган эди. Қисқаси, бу даврда эпоснинг тарихий асослари бўйича янги концепциялар ишлаб чиқиш учун миллий фольклорчилигимизда илмий замин етилмаган эди.

Иккинчидан, халқ бадиий тафаккури тарихида эндигина ўзининг ҳақиқий ўрнини топган, мафкуравий қатағон изғиринидан базўр омон қолган улкан қахрамонлик эпосининг тарихий асослари ҳақида ягона бамаъни илмий концепциянинг яратилиши катта воқеа эди. Шу боис бу гипотезани барча илм аҳли қўллаб-қувватлади. Бундан ташқари, катта салоҳиятга эга ва туркий халқлар ижодига беқиёс меҳр-муҳаббат билан қараган В. М. Жирмунскийдек улкан олимнинг илмий тахминига бошқача қараш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаслиги табиий бир ҳол эди.

Бир жиҳатдан шу ҳам маъқул эди. Зеро, қахрамонлик эпосининг тарихий асослари ҳақида тайинли нуқтаи назар йўқлигидан кўра, қандай бўлса ҳам, ягона мантикли илмий тахминнинг яратилиши кўп жиҳатдан фойдали бўлди. Чунки, бир томондан, ўзларини алоҳида-алоҳида, бир-бирига бегона деб ўйлаган жуда кўп халқлар ягона эпик меросга эга бўлган қардош эллар эканликларини бевоқифа мана шу концепция туфайли англаб етдилар. Иккинчи томондан, қахрамонлик эпосимизга қарши қўзғалиши мум-

кин бўлган янги сиёсий тажовузларнинг олди олинди. Учинчи томондан, бево-сита мана шу илмий концепция туркий халқлар, жумладан, ўзбек эпосуносли-ги соҳасида амалга оширилган илмий тадқиқотларга йўналиш берди, улар хулосаларининг асосий мағзини ташкил этди.

Лекин, бизнингча, В. М. Жирмунский-нинг илмий тахмини моҳият эътибори билан на назарий, на амалий жиҳатдан ўзини оқлайди. Бу даъвомизга яраша илмий асосларимиз бор.

Эртак жанри ҳам, дoston жанри ҳам воқеликни бадиий акс эттиришнинг икита мустақил, айна пайтда бир-бирига зид шаклларида иборат. Халқ эртакла-ри сюжетида жиддий аҳамият берилса, уларда воқелик, асосан, хаёлий (фанта-стика) қамровда ўз ифодасини топади. Шу боис эртакчи ҳам, тингловчи ҳам эртак воқеаларининг ҳақиқийлигига ишонмайди. Эртаклар бошламасидаги “бир бор экан, бир йўқ экан” дея таъкидланувчи гапларнинг ўзиёқ эртак жан-рининг воқелик, асосан, унинг маконий ва за-моний жиҳатларига бўлган эстетик му-носабатнинг моҳиятини белгилаб бера-ди. Бу, эртак жанри тарихийликдан бу-тунлай холи экан-да, деган хулосага олиб келмаслиги керак. Эртакда ҳам та-рихийлик мавжуд ва у ўта кенг миқёсда-ги тарихийлик (квазитарихий) хусуси-ятига эга. Эртакдаги воқеа, макон ва за-мон ҳамда персонажларнинг халқ хаё-лотининг ўта даражада кенг қамровли бадиий шартлилик доирасида тасвирла-ниши қаҳрамонлик эпосидаги воқеа, хронотоп ва қаҳрамоннинг реал воқелик билан нисбатан аниқ миқёсда бадиий шартланганлигидан кескин фарқланиб туради.

Қаҳрамонлик эпосининг тарихий асос-ларини баҳодирлик эртакларига олиб бориб боғлаш моҳиятан уни халқ тарихи-дан, реал воқеликдан ажратиб қарашга олиб келади. Чунки эртак сюжети соф бадиий тўқимага, хаёлий уйдирмага асос-ланса, қаҳрамонлик ҳамда тарихий эпос халқ тарихининг нисбий аниқликдаги ба-диий инъикосидан иборат.

Бу ўринда бир нарсага алоҳида

аҳамият бериш, яъни халқ эпосининг босқичли (стадиал) ривожланиш қону-нияти билан яшаб келишини назардан қочирмаслик лозим. Шу жиҳатдан қарал-са, ўзбек халқ эпоси ҳам кўпгина халқ-лар эпослари каби уч тараққиёт бос-қичини босиб ўтиб, бизгача етиб келди. Биринчи босқичда — қаҳрамонлик, ик-кинчи босқичда — романик, учинчи босқичда — тарихий эпос типлари ву-жудга келди.

Ҳар бир эпос типи жамият тараққиё-тининг муайян бир босқичида юзага кел-ган. Масалан, қаҳрамонлик эпоси пат-риархал-уруғчилик муносабатларининг емирилиши натижасида муайян элат ва халқнинг вужудга келишини бадиий та-факкур нуқтаи назаридан асослаб, ўзи-нинг сюжетини реал этник бирликлар ҳаётидаги улкан воқеалардан олади. Шу боис унинг тарихий асослари ҳамма вақт нисбий тарихий аниқлик касб эта-ди.

Қаҳрамонлик эпоси тарихий тарақ-қиёти мобайнида икки босқични босиб ўтди. Дастлабки босқичда қаҳрамонлик эпосининг архаик шакли, яъни сюжети қаҳрамоннинг ўзга юртдан жасоратлар кўрсатиб, турли синов шартларини ба-жариб, ўз ёрини олиб келиши ва оила қуришидан иборат шакли яратилди. Эпоснинг бундай шакли алоҳида-алоҳи-да яшаётган бир нечта патриархал уруғ-да ягона бир қабила доирасида ёки бир нечта қабилаларнинг бирлашиб, му-айян элатнинг шаклланиш давларида яратилади. Шунинг учун қаҳрамонлик эпосининг бу шаклини “архаик эпос”, “қабила эпоси”, “элат эпоси” деб юри-тиш мумкин.

Иккинчи босқичда эса қаҳрамонлик эпосининг кейинги шакли яратилади ва у “классик эпос” деб юритилади. Бу эпик жараён бир нечта элатнинг бирлашиб, муайян халқнинг юзага келиши, кўчман-чи ва ярим кўчманчилик турмуш тарзи-ни кечирувчи этнослар ҳаётида феодал муносабатлар, феодал давлатчиликнинг аста-секинлик билан майдонга чиқиши давларида юз берди. “Алпомиш” дос-тонининг классик эпос сифатида тугал шаклланиши архаик сюжетга иккинчи

қисм, яъни қахрамоннинг узоқ айрилиқдан сўнг ўз хотини тўйига қайтиб келишидан иборат воқеалар тасвири қўшилиши билан ниҳоясига етди.

Эпос тарихан, асосан, кўчманчи ёки ярим кўчманчи уруғ ва қабилалар санъати ҳисобланади. Шу сабабли Марказий Осиё заминида қадим-қадимдан мавжуд бўлган йирик феодал давлатлар тарихини халқ эпосидаги тарих билан бир хил тарихий-маданий сатҳга қўйиб текшириб бўлмайди.

Ўзбек халқ эпоси таркибида салмоқли ўрин эгаллаган романик дostonлар — феодал муносабатлар тараққий этган, феодал давлатчилик жуда ривожланган даврлар маҳсули. Бу даврларда кўчманчи ёки ярим кўчманчилик турмуш тарзини кечирувчи уруғлар ҳаётига феодал тузум ва давлатчилик ғоялари ўз таъсирини сезиларли даражада ўткази бошлаган эди. Шундай бир пайтда халқ дostonчилари уруғ ёки қабилла ҳаётида юз берган воқеаларнигина эмас, балки халқ эرتак, афсона ва ривоятларини дoston шаклига солиб, этнос орзу-умидларини романик ва романтик тарзда акс эттиришга интилдилар. Ушбу жараён натижа-сида дostonлар таркибига ривоят, афсона, эртак ва қиссалар ҳам кириб, алоҳида қатламни ташкил этди.

Халқ эпосининг бу типини қахрамонлик эпоси билан қиёслаш ва романик дostonлардан халқ тарихини, айниқса, эпос асосларини ёритишда фойдаланиш кўп ҳолларда нотўғри илмий хулосаларга олиб келади. Халқнинг бадиий тарихи қахрамонлик дostonлари ҳамда тарихий дostonларда акс этади.

XV асрдан кейин, асосан, теурийлар салтанатининг таназзулга юз тутиши, Дашти Қипчоқдан Муҳаммад Шайбонийхон юришлари билан кўчманчи ва ярим кўчманчи уруғ ҳамда қабилаларнинг Мовароуннаҳр ва Хуросонга кўчиб келиши, янги сиёсий сулолаларнинг пайдо бўлиши халқ бахшилари ижодида ҳам ўз аксини топа бошлади. “Шайвали”, “Ойчинор”, “Назар ва Оқбўтабек”, “Бухоро подшоши Музаффархон” каби тарихий дostonлар типини юзага келди.

Бу дostonларда тарихий воқелик ўзи-

га хос бадиий шартлилик асосида нисбатан аниқ, энг муҳими, тарихий воқеаларнинг моҳияти тўғри сақланган ҳолда акс этди.

Тарихийлик нуқтаи назаридан халқ эртақларига назар ташланса, уч хил эртақ типининг мавжудлигини кўриш мумкин:

а) ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар (кейинроқ бундай эртақлар мажозий сажия касб этди);

б) сеҳрли эртақлар;

в) маиший эртақлар.

Учала тип эртақларда ҳам воқелик эртақка хос шартлилик асосида тасвирланади ва уларнинг қахрамонлари халқнинг идеалини ўзида ташувчи баҳодирлардан иборат.

Демак, халқ эпоси (айниқса, қахрамонлик ҳамда тарихий эпос) ва халқ эртақларининг воқеликни акс эттириш таъмоиллари, ҳар икки жанрга хос тараққиёт босқичлари мутлақо бир-бирларига мос келмайди. Бинобарин, “Алпомиш” баҳодирлик эртақлари (бундай эртақ типини умуман йўқ — **Б.С**) асосида яратилмаган.

В. М. Жирмунский Олтойда айтилиб юрган “Алип-Манаш”, Алпомиш билан боғлиқ сюжетга эга бўлган бошқирд ва татар эртақлари, қозоқ эртағи “Желкилдек”, “Китоби Дада Кўрқут” асаридаги “Бамси-Бейрек” сюжетларини кенг қиёсий таҳлил қилади. Бизнингча, қахрамонлик эпоси ҳеч қачон, ҳеч бир халқда эртақ сюжети асосида яратилган эмас.

В. М. Жирмунский айтган баҳодирлик эртақлари қандай эртақлар, нега уларнинг эртақона сажияси, жанр белгилари, шунингдек, дунё халқлари эртақ меросида туган ўрни ва таснифи йўқ? Европа, Америка, Африка, Австралия халқларини қўятурайлик, биргина Марказий Осиё халқлари оғзаки ижоди хазинасида ҳам бундай эртақлар учрамайди-ку?!

Бу хилдаги саволларга В. М. Жирмунский ўз китобининг бирор ўрнида тўхталиб ўтмайди, сабаби шуки, ҳеч бир халқ эртақ меросида, унинг таснифида “баҳодирлик эртағи” йўқ.

Юқорида қайд этганимиз уч типдаги эртақлардан қайси бирини олманг,

уларда қаҳрамонлар ўтда куймас, сувда чўкмас, қилич кесмас, барча мушкулларни ҳал эта оладиган, халқнинг орзумидларини ўзида ифодаловчи баҳодирлардан иборат. Шундай экан, баҳодирлик барча эртақ типларига хос хусусият-ку? Агар баҳодирлик эртақлари қаҳрамонлари бошқа типдаги эртақлар қаҳрамонларидан алоҳида ажралиб турса, ана шу тафовутлар нималарда кўзга ташланади? В. М. Жирмунскийда бу саволларга жавоб йўқ. Шундан маълум бўладигани, у ўзининг олдиндан ўйланган илмий тахминини асослаш мақсадида Олтой “Алип-Манаш”и, татар “Алпамыша”си, бошқирд “Алпамыша”си ва “Барсин Хилуу”си, ўғуз “Бамси-Бейрек”и ва шу каби ривояларга (*“ривоят” эмас, биз “сказания” атамасини “ривоя” деб аташни лозим топдик — Б. С.*) мурожаат этади, аммо уларнинг жанр мансубиятини аниқлай олмай, осонгина “баҳодирлик эртақлари” деб қўя қолади. Аслида, бундай эртақ типининг ўзи йўқ.

У ҳолда В. М. Жирмунский мурожаат этган юқоридаги сюжетлар қайси жанрга мансуб?

Бизнингча, бу сюжетлар жонли эпик аънаналари сўнган, эпоси жонли ижро этилмай кетган халқлар эпик хотира-сида сақланиб қолган “Алпомиш” эпоси мазмунининг бадиий баёнидан иборат. Эпос сюжетининг бундай қолдиқлари ўша халқлар мифологияси, эртақ мероси билан аралашиб, фантастик мотивлар билан бойиган ривояларга айланган.

Қаҳрамонлик эпоси эса ҳамма вақт уруғ, қабила ёки халқнинг нисбатан аниқ тарихий воқеаларини эртақ орқали эмас, балки тўғридан-тўғри, ўзига хос синкретик шаклда акс эттиради. Тарихий воқелик эртаққа айланса, у реал воқелик қолипидаги ёлғон бўлади-қолади. Қаҳрамонлик эпоси эса ёлғонни, уйдирмани эмас, балки нисбатан аниқ тарихий воқеликни тасвирлайди. Эпос таркибидаги нисбий тарихий воқелик даврлар ўтиши билан ўз илдизларидан узоқлашиб, мифологик ёки уйдирма мотивлар билан бо-

йиб боради. Илмий тилда айтганда, меҳморат (хотира) фабулатга (эпикага) айланади. Шу жиҳатдан ёндашилса, “Алпомиш” эпосида қачонлардир кўнғирот қабиласида юз берган ўзаро келишмовчиликлар оқибатида иккига ажралиб кетган уруғнинг қайсидир алп қабилянинг нуфузли табақасидан чиққан баҳодир томонидан бирлаштирилиши воқеалари тасвирланган. Ана шу қаҳрамоннинг исми Алпомиш бўлиб, бу исм соф тарихийми ёки тарихий эмасми — бу ҳали номаълум. Аммо кўнғиротдек йирик этник таркибда Вахтамағали, Қонжигали, Қўштамағали, Айнли ва Тортувли каби уруғларни бирлаштириб турган бир қабиляни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилган навқирон, жасоратли бошлиқлар бўлгани айни ҳақиқат. Халқ уларни ўзининг эпик хотирасида, бадиий ижодида Алпомиш номи билан умумлаштирган.

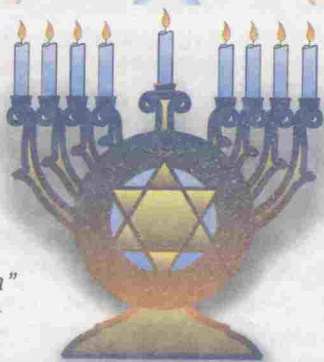
Хуллас, ўзбек “Алпомиш” достони олтой, татар, бошқирд ва ўғуз баҳодирлик эртақлари сюжетлари асосида вужудга келмаган. Мазкур сюжетлар асосида Алпомиш номи билан боғлиқ ягона бобосюжет мавжуд бўлган.

Кўнғиротларнинг татар, бошқирд, олтой, қозоқ, қорақалпоқ каби бошқа халқлар таркибига кириб қолиши уларнинг барчасига ана шу бобосюжетнинг турли жанрлар шаклида ўзлашувига асос берган.

Кўнғиротларнинг дастлаб Сирдарё қуйи оқимларига келиб жойлашиши бобосюжетнинг Марказий Осиёда мустақил эпик версия сифатида қайта шаклланишига, бобосюжетнинг ўғуз, олтой, татар ва бошқирдлардаги версиялари эса эпос шаклида ижро этилмай қолгани боис кейинчалик оғзаки ривоя ёки ҳақиқий маънодаги эртақ шаклига эврилишига сабаб бўлган.

Бу мулоҳазалардан шундай хулоса чиқадики, агар, ҳақиқатан ҳам, баҳодирлик эртақлари мавжуд бўлса, қаҳрамонлик эпоси баҳодирлик эртақлари асосида эмас, балки, аксинча, баҳодирлик эртақлари қаҳрамонлик эпоси асосида юзага келади.

УМБЎҚИЙ ҲИҚМАТЛАР

Эътиборингизга ҳавола қилинаётган ушбу ҳикматлар 1993 йили Москвадаги “Паритет” нашриётида чоп этилган “Агада” номли китобдан олиб ўгирилди; яҳудийча “агада” сўзи ривоят ёки афсона деган маънони билдирар экан. Китобнинг рус тилидаги илк нашри 1910 йилда чиққан. Аслида “Инжил”нинг талқини билан боғлиқ, айрим сюжетлар тафсилоти билан ҳикматларга ўхшаб кетадиган бу ривоятлар мажмуаси мелодий III-V асрларда қўлёзма китоб ҳолида тартибланган экан. Ундан аввал эса улар оғзаки ижод намуналари тарзида мавжуд бўлган. Демак, бу ҳикматларнинг ёши камида икки минг ёки икки ярим-уч минг йилга тенг.

Ривоятлар ва афсоналар билан таниша туриб яна бир фикр уйғонди: қадим-қадим замонларда — ҳали электр, автомобил, самолёт — ҳуллас, яшаш учун ғоятда зарур бўлган яна қанчадан-қанча тирикчилик воситалари бўлмаган замонларда ҳаёт кечирган ота-боболаримиз нега бу қадар доно бўлган экан? Улар асрлар мобайнида эскирмайдиган, оҳори

тўқилмайдиган, қадри камаймайдиган ҳақиқатларни англаб етгунларича не-не синовларни бошдан кечирди экан?

Шу нуқтага етганда тагин бир андиша ҳаёлимни банд этди: мана, биз — ўша қадимий бобокалонларнинг авлодлари, уларнинг маънавий ворислари улардан кейинги

неча асрлик ҳаёт тажрибасини кўрдик, тарихдан сабоқлар олдик, не-не халқларнинг ҳам ёрқин, ҳам аламли тақдирларига гувоҳ бўлдик, не-не алломалар, не-не даҳоларнинг асарларидан баҳрамандмиз. Хўш, бугун шуларнинг барчасини қўлга киритган, яъни қадимий аجدодларимизга қараганда кўпроқ билим манбаига эга бўлган ҳолда биз улардан кўра ақллироқмизми? Тафаккуримиз юксаклироқми? Модомики, башариятнинг олис аجدодлари муносиб тарзда, чин инсон бўлиб яшашдан сабоқ бериб кетган экан, хўш, биз-чи, яхши яшашни ўрганиб олдикми? Умуман, бизда шунга интилиш борми ўзи? Бу — ғоятда оғир савол.

Албатта, бугунги инсоннинг билими беқиёс теран ва хилма-хил. Ким билади дей-

сиз, эҳтимол, бугунги инсон ўтмиш қариндошларидан кўра истеъдодлироқдир? Масалан, у шароитга мослашиб яшаш, ўз фойдаси йўлида айёрлик қилиш борасида ақллироқдир? Аммо менинг назаримда, биз ақл-идрок, заковат, тафаккур бобида ҳамон бир жойда депсинаётгандекмиз. Ҳаётнинг азалий масалалари — “мальун саволлари” ҳамон муносиб жавоб топол-

май тараққиёт қаршисида кўндаланг турибди. Биз эса жавоб қидириш ўрнига чап бериб яшаш пайдамиз, уларни кўриб турсак ҳам кўрмасликка олиш йўлини ахтарамиз.

Мана шу бир шода ҳикмат менда ана шундай хаёлларни кўзғатди. Шоядки, улар сизни ҳам ўйлатса ва “мальун саволлар”га биргаликда жавоб изласак.

ТАРЖИМОН

Масални кичкина деб менсимай қараманг. Икки пуллик шам ёруғида йўқотиб қўйган дурингизни ёки олтин тангангизни топасиз. Худди шунга ўхшаб масал ёрдамида ҳақиқатни таниб оласиз.

Худо битта одамни — Одам Атони яратган.

Бу билан нимага ишора қилинади? Кимда-ким лоақал бир одамнинг жонини нобуд этса, бутун оламни нобуд қилган бўлади; кимда-ким лоақал бир одамнинг жонини сақлаб қолса, бутун оламни сақлаб қолган бўлади.

Менинг насабим сеникидан улуғроқдир деб биронта одам бошқа одам қаршисида мутақаббирликка берила олмайди.

Хар бир одам мудом бир нарсани ёдда сақламоғи керакки, дунё унинг учун яралган ва унинг масъулиятига топшириб қўйилган.

Нух пайғамбар ҳаммани кемага миндириб олаётганини эшитиб, Ёлғон ҳам унга илашиб қолмоқчи бўлибди. Аммо Нух пайғамбар уни кўриб қолиб дебди:

— Кемага нимаики олинса, жуфти билан олинади. Сен аввал бориб жуфтингни топиб кел.

Ёлғон ўзига жуфт излагани кетибди. Йўлда унга Тавқилаънат учрабди.

— Йўл бўлсин? — деб сўрабди у.

— Нух пайғамбарнинг олдига борган эдим, — дебди Ёлғон жавоб бериб. — Бориб жуфтингни топиб кел, деди. Менга тегишни истамайсанми?

— Бунинг эвазига мен нимага эришаман?

— Нимага эришишингни келишамиз-да. Хўп, майли, мен топган нарсаларнинг ҳаммаси сеники бўлақолсин.

Шунга аҳдлашибдилар. Ўшандан бери Ёлғон нимаики топса, ҳаммаси Тавқилаънатники бўлар экан ва улар ҳалокатга маҳкум экан.

Нух пайғамбар биринчи узум зангини ўтқазибди. Унинг олдига Шайтон келиб сўрабди:

— Бу кўчатинг кўкарса, нима бўлади?

— Узумзор, — деб жавоб берибди Нух пайғамбар.

— Мени шерик қилмайсанми?

Нух пайғамбар рози бўлибди. Шайтон нима қилибди денг? У қўй,

шер, маймун ва чўққани узумзорга бошлаб келибди-да, уларни сўйиб, қонлари билан тоқларни сўғорибди.

Ўшандан бери шароб ичган одам маст бўла боргани сари ўзида шу махлуқларнинг сифатларини намоён этар экан: аввалига қўйдек ювош бўлар экан, кейин шердек довурак бўлиб кетар экан, бора-бора маймунга ўхшаб қийшанглай бошлар экан, охирида чўққа бўлиб ахлатга ағнар экан.

Яхудийлар Худо олдидаги тўрт хизмати эвазига Миср асоратидан халос этилган экан. Улар асоратда юриб номларини ўзгартирмаган, она тилини сақлаб қолган, муқаддас сирларини очмаган ва суннат қилиш одатини тарк этмаган.

Подшонинг ўгли хасталаниб қолибди. Хасталиқдан ўнглана бошлаши биланоқ устози келиб подшога дебди:

— Энди шаҳзодани мактабга жўнатсак ҳам бўлар.

— Йўқ, — дебди подшо, — аввал у узил-кесил тузалиб олсин, кучга кирсин, мактаб кейин бўлаверади.

Худо ҳам шундай қилган экан. Кулликда эзилган халқ, — деган экан Худо, — аввал ўнгланиб кучга кирмоғи, эркинлик ҳавосидан нафас олиб, ҳам жисмини, ҳам руҳини тетиклаштирмоғи керак. Шундан кейингина унга Қонун берса бўлади.

Бир куни Сулаймон пайғамбар тушида Худони кўрибди. “Тила тилагингни”, дебди Худо. Шунда Сулаймон пайғамбар бир воқеани эслабди.

Подшонинг суйган маслаҳатчиси бўлган экан. “Тила тилагингни”, дебди подшо бир куни унга. Маслаҳатчи нима тиласам экан, деб ўйланиб қолибди: “Молу дунё сўрайми? Ё дуру жавоҳир тиласаммикан? Нима тиласам ҳам подшо ҳаммасини беради. Яхшиси, маликани хотинликка сўрайқолай. Малика билан бирга молу дунё ҳам, дуру жавоҳир ҳам келади”.

Сулаймон пайғамбар шуни эслаб, дебди:

— Эй Худо, менга ақл-заковат бергин. Ақл-заковат бўлса, унинг ёрдамида ҳамма нарсага эришаман.

— Ўзингга узоқ умр, молу дунё, ёвларинг устидан ғалаба тиламай, ақл-заковат тилаганинг учун сенга тилаганингни бераман ва тиламаганларингни ҳам ато этаман, — дебди Худо.

Бир одам ҳамма яхудийларни қириб ташламоқчи бўлибди.

Бир куш денгиз соҳилида ин қурибди. Аммо денгиз тўлқини унинг инини юшиб кетибди. Бундан ғазабланган куш тумшуғи билан денгиз сувини томчилаб қирғоққа қуя бошлабди, қирғоқдаги сувни эса денгизга тўкибди. Буни кўрган бошқа куш сўрабди:

— Нима қиялсан?

— Денгизни қуруқликка, қуруқликни денгизга айлантирмагунимча бу ердан кетмайман.

— Хўб бемаъни махлуқ экансан! Қўлингдан келмайдиган ишга уннабсан.

Бутун бир халқни қиришга жазм қилган одамнинг холи ҳам шу қушникидан аъло эмас.

Африкалик бир одам Қуддуси шарифда бир болага уч-тўрт танга бериб, дебди:

— Менга бирор егулик келтириб бер. Аммо у шундай бўлсинки, уни еб қорним тўйсин ва ортиб қолганини ўзим билан олиб кетай.

Бола унга туз олиб келибди.

— Мана, — дебди у, — буюрганингни олиб келдим. Буни еб тўясан ҳам, олиб кетишинг учун ортиб ҳам қолади.

Бир одам келиб раввиндан илтимос қилибди:

— Бир оёғимда турганимча фурсатда менга бутун Тавротни ўргатиб қўйсанг, сенинг динингга кирар эдим.

Раввин газабланиб, уни таёқ билан ҳайдаб солибди. У одам яҳудийларнинг катта домласига борибди. Катта домла айтибди:

— “Ўзингга тиламайдиган нарсани яқинингга тилама!” — Тавротнинг бутун моҳияти шундан иборат. Қолганларининг бари — талқин. Бор, ўрганавер.

Буни эшитиб бояги одам яҳудий динига кирган экан.

Яҳудийларнинг катта домласи ҳар куни бир вақтда байтулҳикмадан чиқиб бир манзилга йўл олар экан. Шогирдлари ундан сўрар экан:

— Йўл бўлсин, устоз?

— Худога манзур бўладиган иш қилгани кетяпман, — деб жавоб берар экан домла.

— Нима иш экан у?

— Чўмилиш.

— Наҳотки чўмилиш худога манзур бўладиган иш бўлса?

— Албатта. Театрлар ва циркларда подшоларнинг ҳайкалларини ювиб, тозалаб турадиган махсус одамлар бор. Улар бу меҳнатлари учун нафақат ҳақ оладилар, балки элу юрт орасида иззат ҳам топадилар. Шундоқ бўлгач, одамзод ҳамиша озодаликка риоя қилиб, покиза юрмоғи керак. Ахир, Худо уни ўз шаклу шамойилига қараб яратган.

Бир жойдан илон чиқиб, кўп одамларни чақиб безор қилибди. Буни раввинга айтибдилар.

— Ўша илоннинг инини кўрсатинглар, — дебди раввин.

Уни илоннинг инига олиб борибдилар. У иннинг оғзини босиб турибди. Илон унинг оёғини чақибди. Чақибдию ўлибди.

Шунда раввин илонни кўтариб мактабга борибди.

— Мана, кўрдиларингми, болаларим, — дебди у шогирдларига, — илон ўлдирмайди, гуноҳ ўлдиради.

Яҳудийларнинг катта домласининг ўғли хасталаниб қолибди. Домла оддий раввиндан боласининг ҳақиға ибодат қилишни сўрабди. Раввин ергача таъзим этиб ибодат қилибди. Ўғил тузала бошлабди.

— Агар мен кун бўйи бошимни эгиб ибодат қилганимда ҳам, менинг таваллом Эгамнинг қулоғига етиб бормас эди, — дебди домла хотинига.

— Нега энди? — деб сўрабди хотини. — Наҳотки оддий раввин сендан эйтиборлироқ бўлса?

— Гап эътиборда эмас. Раввин мўминлиги ва мутелиги билан подшонинг қаршисидаги хизматкорга ўхшайди. Мен эса Эгамнинг қаршисида худди подшо олдидаги тўрадек тураман.

Бир подшо раввиндан сўрабди:

— Чиндан ҳам Худо бутун дунёнинг хукмдорими?

— Албатта.

— Осмону заминни ҳам у яратганми?

— Албатта.

— Худо лоақал йилда бир марта одамларга жамолини кўрсатса бўлмайдими? Одамлар уни кўриб, янада кўпроқ кўрқадиган бўларди.

— Худонинг нурига бандасининг кўзи дош беролмайди.

— Ишонмайман. Менга Худонинг жамолини кўрсатасан.

Пешин бўлганда раввин подшони очиқ жойга олиб чиқиб дебди:

— Ана, кўкдаги қуёшга тинмай қара, Худони кўрасан.

— Қанақа одамсан, қуёшга ҳам тик қараб бўларканми?

— Гапираётган гапингни ўйлаб кўр. Қуёш — Худо яратган жисмлардан бири. Унгаки тик қарашнинг имкони йўқ экан, ўз нури билан бутун коинотни нурафшон қилиб турган Яратганнинг ўзини қандай кўриб бўлади?

Бир куни раввиннинг онаси ҳовлига чиқди. Аммо оёғидаги сандалининг тасмаси узилиб кетиб, юролмай қолди. Буни кўриб ўғли унинг олдига югуриб борди-да, иккала кафтини очиб, онасининг оёғи тагига кўйди. Она ўғлининг кафтларига бир-бир оёқ босиб ётоғига етиб олди.

Она бу воқеани катта домлага айтди.

— Агарда у, — деб жавоб берди домла, — бундан минг баравар катта хизматингни қилганида ҳам, Тавротда ота-онани иззатлаш ҳақида айтилган гапларнинг ярмини ҳам бажармаган бўлар эди.

Бир домла шундай ҳикоя айтибди:

— Мен раввинга шогирд тушганимда у мендан сўради: “Нима иш қиласан, ўғлим?” “Муқаддас китобларни кўчираман”. “Ўғлим, — дебди устоз, — ўз ишингда ҳаддан ташқари эътиборли бўл. Бир ҳарфни тушириб қолдирсанг ҳам, бир ҳарфни ортиқ ёзиб юборсанг ҳам бутун дунёдаги одамларнинг ақл-идрокида инқилоб юз бериши мумкин”.

Бир одамнинг қўшнилари жуда ёмон кишилар экан. Жонидан тўйиб кетган одам қўшниларига ўлим тилаб Худого ёлворибди.

Буни эшитиб раввин унга дебди:

— Йўқ, ўғлим, гуноҳкор бандаларига Худодан ўлим тилаш керак эмас. Муқаддас китобда айтилган-ку: “Ер юзидан жами гуноҳлар ғойиб бўлса, ортиқ иймонсизлар ҳам қолмайди”. Яхшиси, қўшниларингга Худодан инсоф тилаб ибодат қил.

Ҳалиги одам раввин айтганидай қилибди, ёмон қўшни инсофга келиб, батавфиқ ва иймонли бўлиб қолибди.

Русчадан Озод ОБИД таржимаси

АКСИОХ

Сукрот, Клиний ва Аксиох мунозараси

Бу суҳбат икки минг уч юз йил муқаддам ёзилган

Сукрот. Мен Киносарг томон кетаётган эдим, Илосс буйига етган ҳам эдимки, тўсатдан кимнингдир “Сукрот, Сукрот!” дея ичикиб чақираётганини эшитдим. То вуш келган тарафга угирилиб, Каллирой булоғи сари шошиб бораётган Аксиохнинг угли Клинийни кўрдим; ёнида мусиқачи Домон ва Главконнинг угли Хармид ҳам бор эди: бири унинг мусиқа муаллими, ик-

кинчиси эса севимли ва севгили қадрони эди. Тезроқ дийдорлашмоқ ниятида йўлимдан қайрилиб, уларга пешвоз чиқишга қарор қилдим. Клиний кузда ёши қалқиган ҳолда менга юзланди: “Жонажоним Сукрот, одамлар сизни донишманд дейди, донолигингизни бир намоёиш қиладиган фурсат келди. Менинг бечора отам бундан бир неча вақт олдин тўсатдан ҳол-

Афлотун (Платон) — машҳур юнон файласуфи (эрамиздан аввалги 427 – 347 йилларда яшаб ўтган), сермаҳсул ижодкордир. Ҳайратланарлиси шундаки, у нафақат кўп ёзган, балки, бошқа антик адабиёт вакилларида фарқли ўларок, унинг деярли барча асарлари бизнинг давримизгача етиб келган. Арасту (Аристотель) ва Афлотун қадимги дунё тафаккурининг икки устуни эди. Ушбу мусоҳаба Афлотун ижодининг дастлабки даврига тааллуқлидир. Унда руҳнинг боқийлиги ва вужуднинг фанийлиги, ўлимни мардона қаршилаш, эзгулик ва ёвузлик, умр мазмуни ҳақида сўз боради. Афлотуннинг мазкур асарида, айтиш мумкинки, кейинги замонларда диний тафаккурда жаннат, аросат, дўзах сифатида таърифланган руҳнинг ўлимдан кейинги манзиллари ҳақида фикр юритилади. Ўлим мавзуси, гарчанд муқаррарлиги шубҳасиз бўлса-да (халқда “Икки бор ўлмайсан, биридан қутулмайсан” деган гап бор), камдан-кам даҳолар таҳлил этган мавзу. Туғилиш балки тасодифдир, аммо туғилган, бор нарсанинг ўлиши тасодифий эмас, муқаррардир. Шоир ёзганидек, “Борлиқ ўткинчидир, йўқлик — ўтмасдир” (Рауф Парфи). Хар ҳолда, ўлим ҳақида ўйлаш, унинг муқаррарлигини тан олиш — хар бир муслимга фарз. Шу боис Афлотунни ўқиш ҳам фойдадан холи эмас.

ТАРЖИМОН

сизланиб қолди, шўрликнинг умри поёнига етганга ўхшайди. Ўзи ўлимдан кўрқадиган одамларнинг устидан ҳамisha хандон отиб кулиб юрарди. Ўлим остонасига келганда энди қалтираб қолди, ўзингиз бориб, ҳар галгидек тасалли бериб уни ишонтиринг, токи у қисмат билан мардона юзлашсин, мен ҳам бу билан ҳар доимгидай ўз фарзандлик бурчимни бажарган бўламан”. “Илло, биродарим Клиний, ҳар қандай адолатли ишда менга суянсанг, айниқса, менинг олижаноб иноятимдан умидвор бўлсанг, хато қилмайсан. Тезроқ борайлик, аҳвол шунчалик бўлса, шошилганимиз дуруст”.

Клиний. Азизим Сукрот, биламанки, сизни кўриши биланоқ у анча енгил тартади. Аввал ҳам бир неча бор ажалнинг жончиқар домидан қайтган эди.

Сукрот. Биз шошилганча девор ёқалаб Итоний дарвозалари томон юридик (у шу дарвозаларга яқин ерда, Амазонкалар гузари ёнида истиқомат қиларди) ва уни мадорини анча жамлаган ҳамда ўзини тутиб олган, аммо руҳан эзилган, таскинга жуда муҳтож ҳолда кўрдик: у тез-тез учиб тушар, йиғлаб, қўлларини силкиб инқилларди. Уни кўрган заҳоти мен тилга кирдим: “Аксиох, бу нима деган гап? Сенинг аввалги дадиллигинг, мардликни мадҳ этишларинг, мислсиз довураклигинг қани? Сен машқ пайти кўкрагига уриб кериладиган, аммо кураш фурсати етганда ўзини орқага тартадиган кўрқоқ жангчига ўхшаб қолибсан. Нима, шундай улугвор ёшга етган, табиатни англай оладиган мулоҳазакор одам, бунинг устига, афиналик бўлатуриб, ҳаёт — вақтинчалик зиёрат, қисқагина сайр (бу ҳамма биладиган гап), бизнинг бурчимиз эса ўз йўлимизни муносиб ўтиб, қисматни мардона, кўз ёшлари ва нолишларсиз қарши олиш эканини тушунадиган аҳволда эмасмисан? Бундай ожизлик, ўткинчи ҳаётга тармашиб олиш, бу — айтиш керакки, мурғак гўдакка ярашади, ақли тўлишган одамга ярашмайди”.

Аксиох. Ҳақсан, Сукрот, сен тўғри айтаётганга ўхшайсан. Нега бундай бўлади, билмайман, ўлмоқ даҳшатиға яқинлашганим сари барча гўзал ва мардона сўзлар вазини йўқотади, қайга-

дир учиб кетади, уларнинг ўрнини кўрқув эгаллайди, кўрқув ақлимни хиёнаткорона эговлайди ва менга, бу ёруғ дунёдан, унинг неъматларидан жудо бўлгач, қаро ва зах ерга кўмилиб, кўримсиз ва ташландиқ ҳолда чириб, қурт-қумурсқаларга, зимистондаги махлуқларга таланиб ётасан, деб ўқтиради.

Сукрот. Йўқ, азизим Аксиох, сен беҳудага пойинтар-сойинтар тарзда ўзингдаги туйғуни сезгиларнинг буткул йўқолиши билан боғлаяпсан, сўзларингдан ҳам, ҳаракатларингдан ҳам кўриниб турибдики, ўзинг ўзинга қарши чиқяпсан. Шунини эътиборга олмаясанки, бир вақтининг ўзида ҳам келгусида сезгиларингни йўқотиб қўйишингдан нолийсан, ҳам ўзингнинг чиришингдан, ҳаёт қувончларидан жудо бўлишингдан қайғурасан — гўё сен ўлганингдан кейин биз туғилмасимиздан олдин ҳукм сурган мутлақо ўлик воҳага кирмайдигандай, ҳозиргидай яна бошқа бир ҳаётга қайтиб келадигандай куюнасан. Биз ҳали туғилмаган пайтда — Драконт ёки Клисфен ҳукмронлиги замонида сени ҳеч бир ёмонлик — на ўша фурсатда ёққан ёмғир қор, на ўша фурсатдаги пичоғу калтак азоблай олмаганидек (зеро, сен ҳали бу дунёга келган эмасдинг), сен ўлганингдан кейин ҳам ҳеч нарса безовта қилмайди: ахир, азобланиши лозим бўлган одам — сен туғилмасингдан олдин бўлмаганинг каби, ўлганингдан кейин ҳам бу дунёда бўлмайсан. Худди шунинг учун бу талвасани йиғиштир ва шу ҳақда ўйлагинки, ўлганингда сенинг барча томирларинг ногаҳонда узилади ва хоки-туробга дўнган руҳ ўзига муносиб манзилга учганидан сўнг жонсиз қолган, онгсиз танангни энди одам ҳисоблаб бўлмайди. Биз — қалбмиз, ҳалок бўлишга маҳкум бўлган вужуд номли қафасга жойлашган ўлмас қушмиз ва бизнинг бу йилт этиб ўтиб кетадиган алдоқчи дунёдаги қувончларимиз юзаки, енгил-елпидир ҳамда чексиз қайғуларга қоришиқдир; қайғуларимиз эса оғир, узун ва асло қувончга йўғрилмагандир. Касалликлар, сезги аъзоларининг яллиғланиши ва вужудимизнинг қат-қатига тарқалган руҳимиз беихтиёр туядиган бошқа ички оғриқ ва азоблар уни эҳтирос билан кўкка, ўзига жондош бўлган са-

мовотга интилишга ва у ёқдаги ҳаётни, самовий хурриятни қўмсашга мажбур этади. Шундай қилиб, бу ҳаётдан кетиш — азоб-уқубатни роҳатга алмаштиришдан бошқа нарса эмас.

Аксиох. Бироқ, азизим Сукрот, модомики сен ҳаётни азобу уқубатдан иборат деб ҳисоблар экансан, ҳўш, нега ўзинг яшаб юрибсан? Ахир, сен — дошизмандсан, кўпчилигимиздан кўра ақли комилсан!

Сукрот. Аксиох, сен ҳам афиналик қора халққа ўхшаб мен ҳақимда, бу — қизиқувчан ҳамда таҳлил этишга мойил, шунинг учун ниманидир билади, деб нотўғри ўйлайсан ҳамда нисбий фикр юритасан. Мен худолардан илтижо қилиб сўрайманки, ҳеч бўлмаса умумий тушунчаларни англаб олсайдим: теран илму қонуниятларни билишга менга йўл бўлсин! Мен сенга айтаётган гаплар — доно Продик нутқларининг акс садоладир; бири ярим драҳмага сотиб олинган, бошқаси — икки драҳмага: ахир, бу эр йигит ҳеч нарсани текин ўргатмайди, аммо унинг тилидан ҳамиша Эпихарманинг ҳикмати тушмайди:

*Кўл қўлни ювар доим,
Олдингми — қайтар доим.*

Гиппоникнинг ўғли Каллийникида сўзлаган намоишкорона нутқида у ҳаётни шундай таърифладикки, мен ўз тирикчилигимни тирикчилигимнинг устидан чиқиқ тортиб юборишимга оз қолди, ўшандан буён, Аксиох, менинг қалбим ўлимни соғинади.

Аксиох. Ахир, у нима деди?

Сукрот. Мен сенга эсимда қолганича айтиб берай... Қайси ёшда инсон азобу қайгулардан озод яшайди? Инсоннинг заминда уқубатсиз ўтган бирор куни борми?! Гўдак туғилган лаҳзадаёқ ўзига нотаниш дунёдаги ҳаётини азоб билан бошлагани учун оламнинг нурларидан кўзчалари қамашиб, бегоналиқдан юраги увушганча чинқириб йиғламайди-ми?! Ахир, аксида уни бирор бир уқубат четлаб ўтмайди, аксинча, у муҳтожликдан ҳам, очликдану ташналиқдан ҳам, иссиқдану совуқдан ёхуд уриш-туртишдан ҳам азоб чекади, бунинг устига, тили чиқмаган ва ўз қайғулари ҳақида гапиролмайди, фақат чинқириб йиғлай-

ди ва бу йиғи — гўдакнинг дунёдан норозилиги, чақалоқ исёнининг ягона белгиси. У кўп азобларни чека-чека етти ёшга тўлганида зўравон мураббийлар, грамматика ва гимнастика ўқитувчилари кўлига тушади; улғайгани сари уни бир тўда ҳукмбардорлар — шеърият ва ҳандаса ихлосмандлари, зобитликнинг устаси фаранглари ўраб олади. Уни эфеблар рўйхатига киритганларида эса кўрқув баттар измига олади: лицей ҳам, академия ҳам, жисмоният раҳнамолари ҳам, қамчину хивичлар ва бошқа сўнгсиз уқубатлар ҳам шунда; ёшларни тергаб тургувчи тарбиячилар ва ареопагнинг сайлаб қўйилган шахслари ўсмирнинг ҳар бир ҳаракатини назорат қилади. Жувонмард ўспирин бу ҳукмбардорларнинг баридан энди қутулганида қайси ҳаёт йўлини танласам экан, деган ташвишлар ва ўй-хаёллар секин мўралаб, кейин бутун бўй-басти билан тик келади; бу бир оз кечиккан қийинчиликлар олдида болалик ташвишлари одам кўмсайдиган шунчаки бир нарса, бола-ни кўрқитиш учун ўйлаб топилган олабўжилар бўлиб қолади — энди ҳаёт жанглари, бир-бирини чалишлар, тириклик мусобақалари ва юрак оғриқларини ногиронликларнинг гали келади. Кейин билдирмасдан қарилик "ташриф" буюради, бу пайтга келиб бизнинг табиатимизда ҳам жами ириган ва бедаво нарсалар тўпланган бўлади; шундай қилиб, кимки омади келиб тезроқ ҳаётдан кўз юммаса, табиат фоизлар ҳисобига кун кўрадиган эзма судхўр каби гаровга олади: ё кўзингни хира ёки қулоғингни қар қилади, кўпинча унисини ҳам, бунисини ҳам бирйўла заифлаштириб қўяди. Кимдир буларнинг барига чидаши мумкин, аммо барибир бир куни эзилади, майишади, адо бўлади. Тўғри, айримлар қариганда ҳам жуда бақувват кўринади, аммо уларнинг ақли икки ёшли боланикидай ясама бўлади, бардамликка уринишлари кулгили туюлади. Худолар инсонларнинг ана шу табиий хусусиятларини билгани учун ўзлари ардоқлаган одамларни тезроқ бу ҳаётдан олиб қўяди. Мисол учун, Пифий худосига ибодатгоҳ қурган Оғамед ва Тўрофоний яшироқ толе сўраб тоат қилганларича уйкуга кетдилар ва қай-

тиб уйғонмадилар. Худди шундай, ар-гивли Гера асираларининг оналари уларнинг садоқатлари — извош кечикканда бўйинтуруқни от ўрнига нозик бўйинларига боғлаб оналарини эҳромга олиб борганлари учун худодан қизларига мукофот сўраб ёлворганида, ўша тоат кечаси уларнинг жони узилди. Илохий муҳр босилган поэмаларда ҳаётни куйлаган шоирларнинг сатрларини баён этиш ва улар бу ҳаётдан норизо бўлганини кўрсатиб бериш учун қанчалар вақт керак бўларди! Улардан бирининг, энг ажойибининг сўзини келтирай:

*Бахтсиз бандаларга шундай қисмат
ёзди худодар —
Азоб-уқубатлар тўла тириклик.*

Шуниингдек:

*Ерда юрган, судралган, хўрсинган
жонлар ичида
Инсондан бахтсизроқ ҳеч не йўқ
бутун коинот ичра!*

У Анфиарай ҳақида бундай деган эди:

*Эгидо ҳокими Зевс ва Апполоннинг
азизи:
Худодар уни севардилар; қариликка
етмади у.*

Бу дунёга келган, “уқубатлар водийсига қадам қўйган гўдакка дарҳол аза очиш”ни маслаҳат берган доноларга нима дейсан?

Етар. Ваъда қилганимга қарши ўлароқ гапни чўзмаслик учун мен шоирлар рўйхатини тўхтатаман. Аслида қайси ҳаёт тарзи ёки ким танлаган ҳунар кейин норозилик туғдирмайди ҳамда қайси одам бу ҳаётда ўз аҳволу мавқеидан рози экан?! Кел, тонгдан то кечгача захмат чекаётган ҳунармандлар ва мардикорларга назар ташлайлик — улар аччиқ кўзёшларини тўкмоқда, уларнинг уйқусиз тунлари ингроқларга, нолишларга тўладир; қанча хавф-хатарларни кечиб ўтаётган денгизчиларни олайлик, Биант айтганидай, денгизчи на тириклар орасида, на-да ўликлар қаторида бор: у — ерга алоқаси йўқ бир махлуқдай — амфибия сингари ўзини турли хатарлар уммонига отаётган одам. Эҳтимол, деҳқончилик ёқимли юмушдир? Ахир у, нолишларига қараганда, мангу азоб берадиган, битмас бир яра эмас-

ми? Гоҳ қурғоқчиликдан, гоҳ ёмғиру жаладан, гоҳ буғдойни еб қўйган кампирчопондан, гоҳ шиллиққуртдан, гоҳ мислсиз жазирамадан ёхуд шувиллаган аёздан додламоқдалар. Ҳамма юксақ кадрлаб талпинадиган давлат бошқарувичи (бошқа кўп касблар ҳақида гапириб ҳам ўтирмайман)? Улар не-не бўронлару бўҳронларни бошдан кечиришмайди: қонунларнинг оламошуб талвасасию жазавасидан, галати кувонч ва минглаб ўлимлардан оғирроқ ютқизиқлар! Оломон учун яшаб, унинг масхарасию қарсакларига нишон ўлароқ ким бахтли бўлибди?! Раҳбар — халқнинг ўйинчоғи, халқ уни гоҳ ардоқлайди, гоҳ отиб юборади, масхаралайди, ўлдиради ва кейин ачиниб ҳайкаллар тиклайди, пойига гуллар қўяди. Менга айт-чи, Аксиох, ўзинг давлат одамисан: Милтиад ўз ажали билан ўлдими? Қани Фемистокл? Эфиалт қани? Яқинда ҳалок этилган стратеглар қайда? Мен ўшанда масалани овозга қўймадим: менга қуюшқондан чиққан халқни бошқариш ноўриндай кўринди. Аммо эртаси куни Ферамен ва Калликсеннинг одамлари сохта проэдрларни олға суриб, судсиз, муҳокамасиз, фақат овоз бериш йўли билан бу мард эрларни ўлимга ҳукм қилдилар, гарчанд йиғилган ўттиз минг одамдан фақат сен ва Евриптолим уларни бу йўлдан қайтаришга уринган бўлсанглр-да.

Аксиох. Ҳа, шундоқ бўлди, Сукротим, мен ўшандан буён нотиқларнинг минбаридан нафратландиган бўлдим, менга энди давлатни бошқаришдан оғирроқ юмуш йўқдай туюлади. Буни бу ишга аралашган одамларгина биледи. Сен бу ҳақда осонгина гапирасан, чунки сен воқеани узоқдан кузатгансан, биз — ни бошимиздан ўтказганлар эса нима бўлганини аниқ билдик. Халқ, азизим Сукрот, миннатдорликни билмайди, у — талабчан, шафқатсиз, ҳасадгўй ва кўпол, зеро у турли-туман олди-қочди гапларга, сўзамол ва зolimларга ҳам тўладир. Ким оломон билан дўстлашса, унга раҳминг келади.

Сукрот. Аммо, Аксиох, сен энг хайрли иш бўлган давлат бошқарувини бу қадар даҳшатли ҳисоблар экансан, бошқа машғулотларни қандай баҳолашимиз керак? Улардан четлашиш лозимми? Бун-

дан ташқари, мен Продикдан эшитдимки, ўлимнинг тирикларга ҳам, ўликларга ҳам алоқаси йўқ экан.

Аксиох. Бу билан нима демоқчисан, Сукрот дўстим?

Сукрот. Айтмоқчиманки, тирикларга унинг ҳеч ҳам алоқаси йўқ, ўликлар эса аллақачон яшамаётир. Шундай қилиб, ўлимнинг ҳозир сенга алоқаси йўқ, чунки сен ҳали ўлиб кўрганнинг йўқ, тириксан, агар ўлсанг, яна ўлимдан азоб чекмайсан: ахир, сен — йўқсан. Шунинг учун сенинг қайғу чекишинг беҳуда, чунки сен йўқ ва бўлмайдиган нарсага қуюнпсан: Аксиох Аксиохга аза очмоқда, Ситсилла ёки Кентаврга кимдир йиғласа эди, ҳолбуки, уларнинг сенга ҳозир ҳам тегишли жойи йўқ ва сен ўлганинган кейин ҳам бўлмайди. Ахир, нимадандир кўрқиш — тирик одамларга хосдир, мархумларга у қандай хос бўлсин?

Аксиох. Сен бу сўзларни замона-нингнинг ўсмирларни карахт қиладиган ясама сўзамоллигини назарда тутиб айтяпсан. Сенинг аввалги нутқларингдаги ҳозиргисидан ҳам ишонарлироқ авж ва дабдабага қарамасдан, мени ҳаёт неъматларидан маҳрум бўлиш барибир қайғуга солмоқда. Менинг ақлим қайдадир узокларда сарсон кезмоқда, у ясама сўзларингга қулоқ солмоқчимас, бу сўзлар менинг теримдан ўтолмаяпти; бу сўзларнинг бари баланд-парвоз, жилвагар иборалар, уларда ҳақиқат йўқ. Қайғулар қиройли сўзларга кўнмайди, улар қалбга кира оладиган нарсага муштоқ.

Сукрот. Азизим Аксиох, сен ҳаловатингни йўқотишни ёвузлик ҳиссига қарама-қарши қўйиб нотўғри хулоса чиқаряпсан, сен у пайтда ўлиб ётажагингни унутяпсан. Ҳаловатдан маҳрум бўлган одамни азоб ҳисси қийнайди, аммо фанодаги одам ҳаловатдан маҳрумликни сезмайди. Келгуси азоб-уқубатларни англаб бўлмас экан, нимадан қайғуриш мумкин? Агар сен, Аксиох, билмасдан аввал-бошдан ҳар қандай ҳолатда ҳам бир хил сезги бўлишини тахмин қилмаганингда, ўлимдан зинҳор кўрқмаган бўлардинг. Энди эса ҳаёт нафасидан жудо бўлишингдан ваҳимага тушиб ўзингни адо қиляпсан, қалбингни парчалаяпсан: ўзинг бир ёқда сезгингни йўқотишдан кўрқиб

қалтирайсан ва айна пайтда йўқ туйғуни қандай туяман, деб ўйлайсан, модомики ўлар экансан, демак, бошқа азоб ҳам чекмайсан, чеколмайсан; яна, бундан ташқари, оламда руҳнинг мангулиги ҳақида ҳам қанча фикрлар борлиги ростдир. Агар ўлик табиат бу қадар буюк ишларга ҳеч қачон ва ҳаргиз қодир бўлмаса эди, жониворларнинг мислсиз ғайратига назар солиш, денгизларни тўсиш, улкан пойтахтлар қуриш, давлатлар барпо этиш, коинотга нигоҳ ташлаш ва унда юлдузларнинг айланишини, Офтоб ва Ойнинг йўллари, ботиш ва отишларини, тутилиш ва ёришишларини, кун ва тун тенгдақиқаларни, уларнинг айланиш доираларини, плейдалар қаҳратонлари, иссиқ шамоллар ва тизгинсиз қуйилаётган ёмғирларни, даҳшатли тўфонлар қудратини кўришга одамзоднинг ҳам кучи етмасди. Бизнинг табиатимиз коинотда кечаётган ҳодисаларни хотирасига мангуга муҳрлайди; агар қалб қандайдир ҳаққоний илоҳий нафасга йўғрилмаган бўлса эди, буларнинг бари руҳимизга тегишли бўлмасди, ана шу илоҳий нафас туфайли қалб кўзимиз бу қадар буюк ҳодисаларни англашга муштоқдир.

Шундай қилиб, азизим Аксиох, сен ўлгач, ўлимга юз тутмайсан, аксинча, боқийликка кўчасан ва сенинг насибанг ҳаловатни йўқотиш эмас, балки неъматлардан янада тўқисроқ баҳра олиш, ҳузурланиш бўлади: қувончларинг ўлишга маҳкум оғриқли тананг билан боғлиқ бўлмайди, энди сенинг қувончинг ҳар қандай оғриқдан холи бўлади. Бу зулматдан қутулиб, муштарак бўлиб, сен у ёққа — ҳамма нарса сокин, оғриқ-уқубатсиз, боқий бўлган манзилга ўтасан, унда ҳаёт — тинч, беташвиш, у ерда сокин олам бағрида табиатга файласуфона назар солиб яшаш мумкин — оломону томоша учун эмас, ҳақиқатнинг барқарорлиги учун яшаса бўлади.

Аксиох. Сен нутқинг билан менинг фикрларимни буткул ўзгартириб юбординг. Ўлим кутқуси қайгадир гум бўлди, унинг ўрнида чарчоқ пайдо бўлди, мени нуктадонларга тақлид қилиб, қандайдир нозик бир фикрлар айтиш истаги қамраб олди: ахир, мен кўпдан бери самовий ҳодисалар билан шуғулланаман ва мангу илоҳий эврилишларни кузатиб келаман,

шунинг учун ўз заифлигимни енгиб, янги одамга айлана бошладим.

Сукрот. Агар хоҳласанг, сеҳргар Гобрий айтган яна бир фикрга кулоқ бер: у айтганки, Ксеркс юриши пайтида икки илоҳнинг макони бўлмиш Делос оролини қўриқлаш учун юборилган унинг бобоси ва адаши Опис Геказрга Гиперборея заминидан олиб келинган икки мис лавҳада шуларни ўқиган экан: руҳ вужуддан озод бўлганидан сўнг қандайдир кўринмас бир маконга, ерсти манзилига йўл олади, у ерда эса Плутоннинг Зевс саройидай маҳобатли қасри бор. Ахир, Ер коинотнинг киндигида жойлашган, самовот устунлари қўшқатламдир, унинг бир қисми — самовий худоларнинг макони бўлса, бошқаси — ерсти худоларнинг манзили; айна пайтда улар бир-бирига биродар, биродарларнинг болаларидир. Плутон қасрининг йўлаклари эса қулфлар ва тўсиқлар билан қўриқланади. Ким бу эшикларни очса, уни Ахеронт дарёси бағрига олади, кейин Кокит дарёси келади, уларни сузиб ўтгач, Минос ва Радамантга, “ҳақиқат водийси” аталмиш кенгликка ташриф буюриш лозим. У ерда ҳар бир келган бандани қандай яшаганини ва вужудига қандай одатларни сингдирганини сўроқ қиладиган ҳакамлар кўр тўкиб қатор туради, уларга ёлғон сўзлаш бемаънилик бўларди. Шундай қилиб, кимнингки ҳаётида эзгулик даҳоси йўлдош бўлган бўлса, у пок иймонли руҳлар маконида кўним топади, бу маконда ҳамиша турфа хил мевалар тўкин-сончин пишиб ётади, бокира булоқлар шириллаб оқиб туради ва ям-яшил ўтлоқлар турфа ранг чечакларга кўмилиб ётади, файласуфлар донишона суҳбатлар қуради, театрларда шоирларнинг асарлари ўйналади ва антика жўровозлар ва рақослар қувнаб рақсга тушади, муסיқа янграб туради ҳамда биргаликдаги базмлар ва дабдабали зиёфатлар уюштирилади, унда шодлик беғубордир ва ҳаёт ҳаловатга тўлиқдир. У ерда қаттиқ аёзлар ҳам, жазирама ёзлар ҳам йўқ. Қуёшнинг нозик нурларига қоришиб тоза ва майин ҳаво эсиб ётади. Казо-казолар бун-

да мўтабар жойларда ўтириб, ерда бўлганидай, муқаддас одатларни бажо келтирадилар. Ахир, сен, худоларнинг қавмидан бўлган одам, шундай марҳаматга лойиқ топилганларнинг биринчиларидан бўлишинг ҳам мумкин-ку? Ахир, ривоятлар шохидлик беришича, Геракл ва Диониснинг йўлдошлари Аидга равона бўлишдан олдин шу ерда фатво олганлар ва Элевсин маъбудаси уларнинг қалбини забт этиш учун жасорат оловини ловулатган. Аммо кимнингки ҳаёти ёвузликларга тўлиқ бўлса, эриниялар Тартар орқали ҳаромилар маконига, Эреб ва Хаосга олиб боради, унда данайдлар сувни тинимсиз чайқатади ва идишларни тўлдирди, унда Тантал ташналиқдан азоб чекади, Тития ўз ичак-чавоқларини еб ётади ва чорасиз Сизиф эса тоққа ўз тошини итариш билан оворадир, унинг меҳнати охирлашмаёқ яна янги мавсум бошланади. Унда улар ёввойи ҳайвонларга яланиб ва Пэннинг алангали машъалларида куйиб, мангу жазога мустаҳиқ яшайди.

Мен Гобрийдан ана шуларни эшитдим, Аксиох, марҳамат, сен ўзинг фикр қил. Ахир, ақлим менинг чапдаст бўлишимга ҳалақат беради ҳамда мен фақат шуни биламанки, ҳар қандай руҳ — боқийдир, у ерда бўлгач эса, қайғудан ҳам халос бўлади. Шундай қилиб, Аксиох, қайси томондан келма, сени ҳаловат кутмоқда, чунки сен ўзи умрингни эзгу ишларга бахш этдинг.

Аксиох. Мен сенга бирор нима деб жавоб қилишга ҳам уяламан, азизим Сукрот, мен ҳозир ўлим ваҳимасидан шунчалик йироқманки, уни бутун қалбим билан истаб турибман — бу ривоят мени шунга ундади; унда самовий бир нарса бор. Мен гўё аллақачон бошқа самовий манзилга етгандай, бу ҳаётдан нафратланаман. Энди мен ўзим ҳақимда айтилганларни сокингина ўйлаб ётаман; аммо тушлиқдан сўнг яна мен билан бирга бўл, Сукрот.

Сукрот. Мен сен айтгандай қиламан. Ҳозир эса Киносаргга, файласуфларнинг доимий суҳбат қурадиган манзилига йўл оламан.

Русчадан

Карим ҲАКИМЎҒЛИ таржимаси

Икромча домла ким бўлган?

XX аср боши ўзбек маданиятининг буюк намояндаларидан бири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақида кўп ёзилган. Лекин унинг 1905-16 йиллардаги фаолияти, жаҳидчилик ҳаракатининг таниқли вакиллари билан бўлган муносабати ҳали етарлича ўрганилмаган.

Адиб таржимаи ҳолининг ёрқин саҳифаларидан бирини бухоролик таниқли мударрис Икромча домла билан устоз-шоғирдлик жиҳатлари ташкил этади. Хўш, Икромча домла ким бўлган? Ҳамза қачон бу одамга рўбарў келган?

Х. Х. Ниёзийнинг 1926 йилда ёзилган “Таржимаи ҳол”ида шундай сатрлар мавжуд: “1909 йилда Бухорога Икромча домлада арабчани тамомлаш учун бордим, лекин мумкин бўлмади. Чунки бухорликлар билан шиалар жанжали бўлуб, Когон матбаасига қочиб, бир ой ишлаб, Тошканд келдим...”

Асли исми Икром Абдусаломов (1847 — 1925) бўлган бу зот асримиэнинг яна бир улкан адиби Садриддин Айнийга ҳам устозлик қилган. Айнийнинг “Эсдаликлар”, “Қисқача таржимаи ҳолим”, “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” каби асарларида Икромча домла тўғрисида қайдлар бор. “Садриддин Айний ҳаёти китоби” номли нашрда домланинг ноёб фотосурати ҳам мавжуд. Сурат остига Айнийнинг “Қисқача таржимаи ҳолим” асаридан парча ҳамда домла Икром тўғрисида мухтасар маълумотлар келтирилган. Улардан маълум бўлишича, 14-15 ёшли Садриддин 1892-93 ўқув йилида араб тили синтаксисига оид “Кофия” номли китобга шарҳ сифатида ёзилган мавлоно Абдурахмон Жомийнинг “Шарҳи мулло” дарслигини ўргана бошлайди. У “даврининг машхур мударриси” (Айний ибораси — Р. Т.) домла Икромга шоғирдликка боради. Ёш Садриддин домла

кўлида 1895-96 йилларда ўқиган.

Айнийнинг гувоҳлик беришича, домланинг кўлида бирваракайига 60 ўқувчи таҳсил олган. Албатта, мадраса таълими шароитида бир вақтнинг ўзида шунча талаба билан шуғулланиш осон бўлмаган. Лекин мударриснинг кўлида таълим олишга интилувчилар сони қанча кўп бўлса, Икромча домла ҳам сидқидил дарс бераверган. Демак, Ҳамзанинг ҳам араб тилини ўрганишни тамомлаш учун Бухорога айнан домла Икром хузурига боргани бежиз эмас экан.

Ҳамзанинг Бухорода Икромча домла кўлида таълим олишининг яна бир сабаби бор эди, менимча. Маълумки, Ҳамза 1906-07 йиллардан бошлаб жаҳидчилик ғоялари билан таниша бошлайди. 1908 йилда эса, Тошкентга борганида, кўплаб машхур жаҳид муаллим ва адиблари, шу жумладан, Туркистон жаҳидларининг раҳнамоларидан бири Мунаввар қори Абдурашидхонов билан ошно бўлади. Икромча домла ҳам бу ҳаракатнинг фаол иштирокчиси эди. Садриддин Айнийнинг ёзишича, Бухорода жаҳид мактабларининг фаолиятига жуда кўп уламолар қарши бўлса-да, домла Икром доимо жаҳид муаллимларини кўллаб-қувватлаб турган.

Хўш, нега домла Икром тараққийпарвар жаҳидларнинг саъй-ҳаракатларини маъқуллаган? Гап шундаки, 1895 йилда домла Икром ҳаж сафаридан келади. У сафар давомида бошқа мамлакатлардаги ижобий ўзгаришларни кўриб, оз бўлса-да, халқларнинг аҳволи билан танишади ва Бухородаги аҳволнинг ниҳоятда ёмонлигини англаб етади. Шундан сўнг у очикдан-очик амиру вазир, муфтию қозилар,

уламо ва мударрисларни танқид қила бошлайди.

1908 йил кузида Бухоро тараққийпарварлари Мирзо Абдулвоҳиднинг уйида 12 кишилик жаҳид мактабини ташкил этадилар. Икки ойда мактабнинг шухрати орта бориб, эски усулдаги мадрасаларда неча йиллар ўқиб, хат-савод чиқара олмаган болаларни ота-оналар шу даргоҳга олиб кела бошладилар. 1909 йил баҳорида бўлиб ўтган очиқ имтиҳон мажлиси муваффақиятидан сўнг катталар учун кечки курс ҳам очилди. Домла Икромнинг катта ўғли Ҳабибулло ҳам шу масканда таҳсил олади.

Аммо Бухородаги жоҳил уламолар янги усулдаги мактабга қаттиқ қаршилик кўрсата бошладилар. Улар турли йиғин ва мажлисларда имконият туғилиши биланоқ ҳар хил важларни рўқач қилиб жаҳид мактабини обрўсизлантиришга, ҳукумат арбобларини ҳам ўз гапларига ишонтиришга уринардилар. Биргина домла Икром ҳар гал бу зиё масканини ҳимоя қиларди. Бора-бора домла Икром билан уламолар ўртасида низо пайдо бўла бошлади.

Охири жоҳил амалдорлар ҳукумат олдига жаҳид мактабини ёпиш талабини қўядилар. Кушбеги ишни уламо фатво-сига топширади. Домла Икром эса бу мактабнинг шариатга зид эмаслиги, камбағалнинг боласи саводли бўлиб халққа хизмат қилса, Оллоҳ олдидаги энг катта савобдир йўсинида фатво беради. Кушбеги ва қозикалон муллаларнинг фитна-сидан қўрқиб 1909 йилнинг кузида мактабни ёпадилар. Ўз уйида жаҳид мактаби очгани учун Мирзо Абдулвоҳидга суиқасд уюштирмоқчи бўлинади. Аммо у Қаршига қочиб қетади ва анча вақт ўша ерда яшайди.

Домла Икром аълам ва уламолар билан мактаб ва янгича ўқитиш усули борасида мунозарани давом эттиради. Шу тариқа у Бухоро жаҳидларининг ҳимоячиси ва раҳнамосига айланади. Файзулла Ҳўжаев “Бухоро инқилобининг тарихига материаллар” асарида “1909-1915 йилларда жаҳидларнинг бошида мулла Икром... ту-

рар эди” деб ёзган эди. Ана шу вақтларда Ҳамза Бухорода эди.

Ҳамзанинг домла Икром ҳузурдаги таҳсили кўпга бормади. Тахминимизча, у Бухорода етти-саккиз ой мобайнида ўқиган, холос. 1910 йилнинг январида Бухорода бошланган сунний-шиа низосидан сўнг шаҳарни тарк этиб, Когонга кетади.

Домла Икром эса 1912 йилда Бухоро муҳитидаги қози ва уламоларнинг қилмишларини танқид қилиб рисола ёзади ва уни китоб ҳолида нашр эттириб, халқ орасида тарқатади. Бундан газабга келган жоҳил уламо амирга арз қилиб, домла Икромга жазо беришни талаб этади. Амир Саййид Олимхон домлани Пешку (айрим манбаларда Қоракўл) туманига қози лавозимига жўнатади. Бу лавозим унга сургун билан баробар эди. У икки йилга яқин, яъни 1913 йил декабри ўрталаригача масъул мансабда ишлайди.

Домла “сургун”дан қайтгач, Бухородаги Девонбеги мадрасасига мударрис, кейинчалик муфтилик лавозимига тайинланади. Бу ҳақда Самарқандда чиққан “Ойина” журналининг 1913 йил 9-сонида хабар босилган ва журнал таҳририяти қўйидаги мазмунда билдирув берган: “Домла ҳазратлари аввалдан ҳаққоний ва тараққийпарвар эдилар. Яна қози бўлиб тажрибалари зиёда бўлди. Домлани пулга майл қилмаганлари собитдур”.

Бундан ташқари, “Ойина”нинг 1914 йил 12-сонида ушбу воқеа муносабати билан қўқонлик “усули савтия” муаллимларидан 20 нафарининг табриқномаси босилган. Қутлаганлар орасида Туркистон жаҳидчилик ҳаракати тарихида муносиб из қолдирган Ашурали Зоҳирий, Абдулваҳҳоб Ибодий, Пўлатжон Қаюмий, Муҳаммаджон Холиқий, Маҳмудхўжа Ризоийлар бор эди. Бу пайтда Ҳамза ҳаж сафарида эди.

Афсуски, 1917 йил февралидан сўнг Бухорода рўй берган воқеалар домла Икром учун фожиаги бўлди. 1917 йил апрелида амир Саййид Олимхоннинг жаҳидларга қарши очиқдан-очиқ ваҳшиёна чоралар қўриши пайтида домланинг ўғли, таниқли жаҳид Мирзо Назрулло калтакланиб, “обхона” зиндонига ташланади (Садриддин Айний ҳам 75 таёқ еганини

эсланг). Жароҳатнинг оғирлигидан Мирзо Назрулло 13 апрелда вафот этади.

Домла Икром аҳволни кўриб, жим тура олмайди. У қушбеги Низомиддин Урганжийга хат ёзади. Ҳукумат ушбу мактубдан сўнг домлани Бухородан анча олис бўлган ҳозирги Қашқадарё вилоятидаги Фузор шаҳрига жўнатади.

1918 йил мартида рўй берган Колесов воқеасидан сўнг эса Бухорода минглаб беғуноҳ ёшларнинг қони тўкилди. Улар етмишдан ошган домла Икромни ҳам аяб ўтирмай Фузорда қамаб қўядилар, унинг яна бир ўғли — Абдурахмон Муфтизода ни қатл этадилар. Фарзандларидан айрилган отанинг кейинги тақдири нима бўлгани, ҳаёти қай тарзда кечгани ҳақида ҳозирча маълумотимиз йўқ. Унинг 1925 йилда 78 ёшида вафот этгани аниқ, холос.

Ҳамзанинг архивида Икром домланинг жигарбанди Абдурахмон Муфтизода билан шоирнинг дўстона муносабатда бўлганини исботловчи иккита мактуб бор. Ёзил-

ган санаси номаълум бўлган биринчи хатда Абдурахмон Муфтизода кўқонлик дўстига ўқиш учун Бухорога келиб овора бўлмасликни, яхшиси, Уфадаги “Олия” мадрасасига боришни маслаҳат беради.

Иккинчи мактуб эса таҳликали 1917 йилнинг 2 декабрида битилган бўлиб, унда “Бу вақтларда Бухоромизда қадим ва жадидлар даъвоси ниҳоят даражада ёмон ўлуб кеткандир”, дейилади. Фикримизча, Муфтизода 1918 йил фожиаларини олдиндан сезган ва хавотирини дўстига битган.

Хуллас, Ҳамзанинг Бухородаги устози Икромча домла Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг ёйилишида катта жонбозлик кўрсатган.

Бу қутлуғ замонда халқимизни маънан равнақ топиб, дунёдаги илғор миллатлар қаторида кўришни истаган шундай зотларни эслаб туриш хайрли ишдир.

Рустамжон ТОЖИБОЕВ,
филология фанлари номзоди

Миллий комедия устаси

Ўзбек адабиёти ва театр санъатининг етук намояндаси Абдулла Авлонийнинг 20-йилларгача бўлган ижоди кўп қирралидир. У комедиограф-драматург сифатида бор куч ва маҳоратини элнинг маърифатли бўлиши йўлида сарфлади. Бироқ театр ва драматургия ривожини осонликча кечмади. Саҳна санъати бир томондан рус маъмурларининг, иккинчи тарафдан диний мутассибларнинг ҳам маънавий, ҳам моддий тўсқинликларига дуч келди. Авлоний “Садоий Туркистон” газетасининг 1914 йил 2-сонидан “Театр ўйновчи кишилар жаноб губернатордан ижозат олуб, бош ҳокимларнинг фармойишлари ила сўзлайдургон

сўзларини эълоннома ёзув чиқаруб, ҳар кимга маълум ва ошкор қилиб сўзламишлар” деб ёзиши ижодкор ёшларнинг қаттиқ исканжа остида ишлашга мажбур бўлганидан гувоҳликдир. Халқ томошасини фақат масхарабозлик деб тушунган уламо ва руҳонийлар янгича театрнинг халқ онги ва қарашларига жиддий таъсир кўрсатаётганини сезиб очиқчасига кураша бошладилар.

Авлоний ўз “Таржимаи ҳол”ида “Бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди”, деб бежиз айтмаган, албатта.

Кўринадики, янги театр маданиятини яратиш қанчалар мушкул ва хавфли бўлмасин, Авлоний яловбардор бўлиб сахна асарлари ярата бошлайди.

Ўзбек халқининг кулгига ўчлиги ва қадимда халқ орасида кенг ёйилган қизиқчилик санъати анъаналарини яхши билган Авлоний комедия жанрида асарлар яратиш орқали жамиятнинг жирканч иллатларини фош этишни ўзига мақсад қилади.

У илк ўзбек комедиограф-драматурги сифатида 1914 йилда “Адвокатлик осонми?”, 1915 йилда “Пинак” комедияларини ёзади.

“Адвокатлик осонми?” асарининг бош қаҳрамони етти йил Овруроода таҳсил олиб қайтган адвокат йигит Давронбек. Шу даврнинг Туркистон ҳаёти ҳақидаги ўй-фикрларига ўзгариш ясайди. У дунё таниб, одамлар ҳаётини, яшаш даражасини ўрганади ва Ватанидаги тирикчилик тарзи билан қиёслайди. Қабулига келган халқнинг аянчли аҳволини кўриб қайғуради, кўлидан келганча ёрдам беришга интилади.

Асар Давронбекнинг мусулмонлар ҳаётидан нолишидан бошланиб, ҳоким синфларнинг ўта шафқатсизлигию хотин-қизларга феодалларча муносабат, кишиларнинг саводсизлиги каби иллатларга боғланиб кетади. Асардаги персонажлар ҳам турлича: бири содда, бири муғамбир, яна бири порахўр, юлғич.

Бир бойга икки таноб ерининг ярмини сотиб ҳам қарзини ўз вақтида узолмаган ва оқибатда ери бойга хатланиш арафасида турган Худойберди исмли киши тимсолида Авлоний авомнинг ўз ҳақ-ҳуқуқини билмаслигидан норози бўлади.

Ёки, адвокат олдиға келган бир мазлума аёлға эътиборни қаратайлик. У қиморбоз эри томонидан калтакланади, ҳаёти азобда. Эридан кутулиш чорасини излаб адвокатга мурожаат қилади: “Опагинанг айлансун, дунёда мани ҳасратимға кулоқ солатургон одам ҳам бор экан. Дод-фарёдимға етадурғон кишини энди топдим.

Ўн беш йилдан бери ман бахтиқаро шўрлик... бир қиморбозни кўлиға тушуб,

ўтга ёқилуб, тошға чақилдим... Бир неча маротаба қозига боруб арз қилгон эдим, йигитгина ўлгур эрим маърузми, ривоятми, алланимабалолар қилуб, яна уйга ҳайдаб олиб келди...(бошини очиб, ярасини кўрсатур). Опагинанг айлансун. Мана, ўтган куни урган. Яраси ҳали ҳам тузалгани йўқ”.

Бу сиймо орқали муаллиф билимсизлик, маърифатсизлик ўзбек аёлларини ана шундай аҳволға солган, деган хулосаға келади.

Бош қаҳрамон Давронбек билимли, бироқ у ҳали кўп тажриба орттирганича йўқ. Шунинг учун ҳаёт қийинчиликлари қаршида ўзини “ёлғизман” деб ҳисоблайди. Даврнинг ижтимоий тенгсизлигини, халқнинг нодон ва саводсизлигини кузатиб, бора-бора унинг ҳаётдан ҳафсаласи пир бўлади. Адвокатнинг ана шу ҳолатларини тасвирлашда Авлонийға драматургик маҳорати кўл келади.

Маълумки, Овруро адабиётида инсон салбий ёки фақат ижобий қаҳрамон сифатида эмас, балки мураккаб индивид тарзида тасвирланади. Чунки ҳар қандай одамда ҳам яхши, ҳам ёмон сифатлар мужассам. Авлоний яратган Абдужаббор шундай мураккаб образдир. У адвокатға ёрдамчи, пулға ўч, бирмунча ҳийлакор, ҳаётға энгил қарайди. Хўжайинини ҳолижонига қўймай хизмат ҳақи сўрайверади. У арзға келувчиларни бирма-бир ҳазил аралаш адвокатға рўпара қилади, шу баробарида пулини ҳам олади. Масалан, “Хўжайин, дамингизни чиқарманг, бир жуда ясанган хотун, бир жуда катта бойни хотунига ўхшайди, кирсунми?”, деб кулади. Аслида эса унинг сўзларига зид кўринишдаги аёлни кўрамыз.

Асар сюжети жуда пухта ишланган. Комедияда турли миллатға мансуб меҳнатқаш халқ вакиллари мужассам: Хушвақт (от йўқотган тожик), Рапоил (насияға мол сотган яҳудий), Ҳайдарали (мол йўқотган дудук), Эгамберди (катта тўй қилиб, қарздор бўлган аравакаш).

Авлоний комедияда икки усул: сўз орқали ва ҳолат ёки ҳаракат орқали кулги чиқариш, яъни вазият комизмидан фойдаланади.

“Адвокатлик осонми?” да кўпроқ сўз орқали кулги чиқариш усулини танлаган муаллиф Хушвақт тожик, яхудий Рапоил, дудуқ йигитнинг диалогларида кулгили ва ўз-ўзидан аянчли вазиятларни келтириб чиқаришга муваффақ бўлган.

Масалан, Рапоилнинг сўзларига кулоқ тутайлик: “Гарамжон, сиз баъзи бойларнинг қиладиган ишиндан хабарингиз йўқ экан. Бир бошпутга икки қат хужжат қилуб оладурлар. Масалан, бир вексел олуб, яна бир тилхат қилдируб оладурлар, агар вақтида тўлай олмаса ҳам векселга, ҳам хужжатга оқча оладурлар. Бир одам бир юз сўм қарздор бўлса, икки юз сўм тўлайдур. Яна эллик сўм харажат тўласа, икки юз эллик сўм тўлайдур. Ман, гарамжон, унақа қилвотганим йўқ-ку! Ниҳоят олтмиш сўмни юз сўм қилуб оламан. Ёзаберинг, хизмат ҳақингизни яхши бераман, гарамжон”.

Кўринадики, Рапоил комедиядаги бошқа персонажларнинг бутунлай акси. Унинг ҳийлакорлиги, устмонлиги, қонун-қоида ни тушуниб туриб, 60 сўм ўрнига 100 сўмни бир бечоранинг бўйнига илмоқчи бўлгани орқали Авлоний фирибгар кишиларнинг жамиятдаги қиёфасини ҳаққоний очишга ҳаракат қилган.

“Пинак”да ўтмиш хурофотлари, кўкнорилик, қиморбозлик устидан кулинади. Асар марказида 62 ёшли Турсун кўкнори образи туради. Толиб қиморбоз ҳар қимор ўйнаб ютқазганида Турсун кўкнорининг олдига келиб, уни кўрқитиб, дўқ-пўписалар билан қарзга пул олиб кетишга одатланган. Бундан безор бўлган Турсун дўсти Фўлод кўкнорига дардини айтади. Фўлод унга ташвиш тортма, мен сени бу аҳволдан халос этаман, деб ўзини кўлидан бир иш келадиган одам қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Орадан сал вақт ўтмай Фўлоднинг ўзи ҳам Толибнинг ҳийласига учиб, чув тушади. Ниҳоят, Толиб қиморбоз ҳамтовоклари билан бирга Турсуннинг уйига кўкнорихўрлик қилиш учун йиғилган бангиларнинг бирйўла пинакларини бузиб, ўтакаларини ёриб юборади.

Турсун учун дунёнинг барча ташвишу қувончлари — кўкнори ичиб пинакка кетишда. Комедиянинг “Пинак” деб аталиши ўзи бир тарафдан Турсун кўкнорига ишо-

ра бўлса, иккинчи тарафдан муаллиф инқилобдан илгариги “дунёни сув олса ҳам тўпигига чиқмайди”ган кишиларнинг “пинак”ка кетганини назарда тутати.

Агар аввалги комедияда сўз ва унинг кучи кулги туғдирган бўлса, “Пинак”да асосий восита — ҳаракат. Абдулла Авлоний шундай “вазият комизми” ярата олганки, унинг кутилмаганда содир этилиши томошабинда кучли қаҳқаҳа уйғотади.

Гоявий жиҳатдан юксак, характер ва персонажлари мукамал бўлиб, воқеа тафсилоти китобхон (томошабин) кўз ўнгида жонли гавдалантирилмаса, бундай асар севиб ўқилмайди. Шу жиҳатдан қаралганда ҳам Авлоний халқ оғзаки ижодидаги мақол, матал, ибора ва бошқа бадиий тасвир воситаларидан унумли фойдаланиб, асарнинг ўқишли чиқишига эришган. Масалан, Абдужаббор нутқида хос ҳазил-мutoйиба, сўз ўйинлари, ўхшатиш ва муболағалар унинг қувноқ характер эгаси эканини ҳамда ички дунёси мураккабликларини ифодалашга хизмат қилса, “Пинак”да кўкнори тилидан келтирилган мақол ва маталлар асарнинг жонли чиқишини таъминлаган.

Гоявий-бадиий жиҳатдан етук асарлар яратган Авлоний, ҳақли равишда айтиш мумкинки, ўзбек драматургиясида комедия жанрининг яралиши ва ривожланишига улкан ҳисса қўшган адибдир.

Истиклол тугайли ўзлимизни англаб, қадриятларимизни тиклаётган бугунги кунимизда ҳам илм-маърифатга бефарқ муносабатда бўлаётган, фақат бугуннинг гамида бўлиб, келажакни ўйламай яшаётган, фарзандларини эрталаб мактабга кузатиш ўрнига олдиларига солиб бозорларга олиб чиқаётган ота-оналар, афсуски, топилади. Ичкилик, нашавандлик ва бошқа ҳар турли иллатларга дучор бўлиб, инсоний қиёфасини йўқотаётган кимсалар ҳам ҳали орамизда йўқ эмас.

Бас, шундай экан, Авлонийнинг ўлмас асарлари ҳамма даврлар учун ҳам аҳамиятли ва ибратли бўлиб қолаверади.

Ҳидоят АЗИМОВА,

ТошДУ ўқитувчиси

Эртақларда туш ҳодисаси

Туш кўриш ҳодисаси қадимдан халқни ҳам, илм аҳлини ҳам қизиқтириб келади. Туркий халқларнинг тарихий обидаларидан ҳисобланмиш “Ирқ битиги”да, муқаддас ҳадисларда, Биноийнинг “Туш табири” рисоласида, Юсуф пайгамбарнинг тушлари ҳақидаги халқ ривоятларида бу ҳодиса турлича талқин этилади.

Хўш, туш ҳодисасини бугунги илм қандай шарҳ этади? Бу ҳақдаги илмий адабиётларнинг бирида шундай дейилган: “Биз уйқу жараёнида барча фаолиятимиз тўхтайтиди, деб ўйлаймиз. Лекин юзаки қарагандагина шундай. Гиппократ, уйқу — уйғоқликнинг давоми, руҳий қобилиятларимиз уйқуда баъзан уйғоқлигимиздагидан ҳам кўпроқ фаолият қилади, деган эди”. (“Толкователь снов”. Москва-Рига, “Корд” нашриёти, 1990 йил, 3-бет.) Собиқ совет тузуми даврида бу масалага фақат моддий ҳаёт нуқтаи назаридан қаралар, яъни совқотган киши тушида Шимолий кутбда юрганини кўриши, қорни оч одам эса тушида таом тановул қилаётган бўлиши лозим эди. Шу боис ёзма ва оғзаки бадиий адабиётдаги туш ҳодисаси етарлича ўрганилмади. Ваҳоланки, халқ оғзаки ижодидаги эпик битикларда ёки XX аср ўзбек ёзма адабиётидаги хўплаб насрий асарларда бу ҳодиса муҳим ўрин тутди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ижодкорлар асарнинг гоёсини, руҳини бўртти-

риш зарур бўлган нуқтада бу ҳодисага мурожаат қилган. Масалан, Шекспирнинг “Ҳамлет”, Фитратнинг “Абулфайзхон” драмаларида шу ҳолни кузатиш мумкин. “Алпомиш” достонида Ҳақимбек Қалмоқ юртига сафар қилар экан, унинг мазористонда кўрган туши кейинги тақдирдан далолат бергандек бўлади. Фозил Йўлдош куйлаган вариантда эса Барчиной, Қоражон ҳам айнан ана шундай туш кўргани айтилади ва Қоражон ўша тушдан сўнг мусулмон бўлгани алоҳида уқтирилади.

Халқ эртақларидан ўрин олган туш кўринишларини шартли равишда уч гуруҳга бўлиб тасниф этиш мумкин: келажакдан башорат қилувчи тушлар; маслаҳат ва огоҳ этиш маъносига эга бўлган тушлар; бошқа мазмунни ифодалайдиган тушлар.

Илмий адабиётларда кўрилган ҳар қандай тушни ҳам яхшиликка йўйиб, ёмон тушларни тезда эсдан чиқариш тавсия этилади. Туш борасида халқимизда қадим-қадимдан анъана бўлиб келган ана шу одатлар, табиийки, эртақлар мазмунида ҳам акс этган.

Хуллас, халқ эртақларида туш мотиви асар сюжети ва композициясида муҳим қимматга эга бўлиб, қаҳрамонларнинг ўзига хос дунёқараши, руҳияти ҳамда тақдирдан далолат беради.

Нодира ДҶУСТҲҶАЕВА,
ТошДУ ўқитувчиси

Жамият тараққиётининг бош мезони

Ўзбекистоннинг истиқлол ва тараққиёт йўли ёки бугун дунё жамоатчилиги эътироф этаётган ўзбек модели илк бор юртбошимиз Ислом Каримов асарларида асосланди. Хусусан, Президентимиз далиллаб берган машҳур беш қоида жамиятимизнинг келажак йўналишини белгилашда муҳим ўрин тутди. Маълумки, ўша беш қоидадан биринчиси жамиятимизни коммунистик мафкурадан озод этишни кўзда тутди. Марксча-ленинча фалсафа унинг назарий асоси бўлиб келгани ҳам сир эмас. Бу фалсафа тарихни материалистик тушунишга таянар эди. Агар тарихни идеалистик тушуниш жамиятнинг мавжудлигини мутлақ руҳ белгилашини кўзда тутса, тарихни материалистик тушуниш эса унинг негизини моддий ишлаб чиқариш ташкил этишини назарда тутди. Ислом Каримов ушбу анъанавий тасаввурларни рад этган ҳолда халқнинг миллий маданияти жамият тараққиётини белгилашда ҳал қилувчи омил экани, жамият ривожини тадрижий маданий йўл билан бориши ва муайян тарихий даврлар муайян фуқаролик жамиятлари — тамаддунлардан (цивилизациялардан) ташкил топажани таъкидлаган эди. Биз ушбу фалсафий гоялар асосида, бугунги дунёвий тараққиёт ва миллий манфаатларимизни назарда тутган ҳолда “тарихни диалектик маданий тушуниш” деган янгича бир қарашни асослашга ҳаракат қилмоқдамиз. Биз бу қарашни бир неча илмий йўллар (вариантлар) орқали далиллаб бордикки, дастлаб шулардан асосийси бўлган маданиятни ва у қамраб оладиган ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий, диний ва экомаданиятлар тўғрисидаги концепцияларни таҳлил этишга уриндик.

“Маданият” арабча сўз бўлиб, шаҳарга оид деган маънони билдиради, “культура” эса латинчадир, у

ишлов бериш, парваришlash, тарбияlash деган маъноларни англатади. Маданият фан оламида инсон яратган буюм ва муносабатлар, моддий ва маънавий қадриятлар, инсоннинг баркамоллик даражаси ва ижодий фаолияти, башарий билимларнинг объективлашуви ва жамият сифат ҳолатининг мужассами деб тушунилади. Лекин бунда маданиятнинг фақат муайян жиҳатларигина акс этади, холос. Бизнингча, инсоният маданият нима эканини илк бор ўзи яратган буюмларни табиат ҳодисаларидан фарқлаш жараёнида англаган. Ишлов бериш, яъни яратиш маданияти инсон фаолиятининг яшаш усули ҳисобланади. Демак, маданият инсон бевосита ишлов бериб яратган буюм ва муносабатлар тизими, таъбир жоиз бўлса, янги сифатга эга бўлган мавжудлик — маданий борлиқдир. Демак, табиий равишда шундай хулоса келиб чиқади: маданий борлиқсиз жамият бўлмайди, ривожланмайди ҳам. Жамият ҳаётига бундай ёндашиш уни диалектик маданий тушунишнинг моҳиятини ташкил этади.

Алқисса, жамиятнинг қандай соҳасига назар солмайлик, унинг бағридаги неъматларнинг муайян қисми ишлов бериб яратилганини, яъни улар маданий таркибли эканини кўраемиз. Жамиятнинг моддий дунёси хўжалик ва экоҳаётдан ташкил топган. Хўжалик ҳаётининг ўзагини технологиявий маданият ва иқтисодий ҳаётнинг ўзагини иқтисодий маданият ташкил этади. Технологик ва иқтисодий маданиятларнинг яхлитлигидан хўжалик маданияти пайдо бўлади ва у экомаданият билан бирга моддий ҳаётнинг ўзаги — моддий маданиятни ташкил этади. Жамиятнинг маънавий, сиёсий, ҳуқуқий соҳалари ва уларнинг турли жиҳатлари тўғрисида ҳам шундай хулосалар чиқариш мумкин. Жамиятнинг ижтимоий со-

ҳаси инсон ва унинг микро ва макросоциал бирликларини, демографик ва маънавий ҳаётини қамраб олади. Инсон биологик жihatдан маданий ҳодиса бўлиб, ўз бирликларининг унсур сифатида амал қилади. Оила ва меҳнат жамоаси унинг микробирликлари тарзида соф маданий ҳодисалардир. Миллат эса умумий этник асос бўйича ўзига хос микросоциал бирлик — моддий, маънавий, сиёсий-ҳуқуқий маданиятига эга бўлган инсонларнинг маданий-тарихий бирлигидир.

Инсон эҳтиёжларининг турли-туманлигидан маданий борлиқнинг турли соҳалари — моддий, маънавий, сиёсий-ҳуқуқий маданиятлар пайдо бўлган. Модомики, маданий борлиқнинг яратувчиси ва ўзига инсон экан, моддий, маънавий, сиёсий, ҳуқуқий маданиятлар социал бирликлар, яъни одамлар фаолиятининг турли қирралари сифатида амал қилади ва ўзига хос ижтимоий ҳаёт соҳаларини юзага келтиради. Демак, маданий борлиқ инсон, унинг социал бирликлари ва моддий, маънавий, сиёсий-ҳуқуқий маданиятларнинг бир тизим ҳолидаги корреляцион-функционал яхлитлигидан иборат бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг асосини ташкил этади. Бунда моддий маданият маданий борлиқнинг моддий асоси бўлса, маънавий маданият унинг маънавий асоси бўлади; сиёсий ва ҳуқуқий маданиятлар эса бошқариш ва тартибга солиш қонунлари — параллел кучга эга қонунлар мақомига эгадир. Инсон ва унинг бирликлари социал субстрат (яъни асос) ва ҳаракатлантирувчи куч каби кўринишлардаги социал асос қонунини ташкил этади. Чунки кишилар бўлмаса, жамиятнинг ўзи бўлмайди. Кишиларнинг социал бирликлари ўзгарса, ижтимоий ҳаёт ҳам ўзгаради. Демак, кишиларнинг социал бирликлари ижтимоий ҳаётда устивор қонун мақомида бўлади.

Ижтимоий ҳаётнинг қайси соҳасига қараманг, кишиларнинг макро ва микробирликлари уларнинг яратувчиси — социал асослари эканини кўрасиз.

Шу ўринда халқ оммаси ва шахснинг роли масаласига тўхталайлик. Марксизмга кўра, моддий неъматларни ишлаб чиқариш — жа-

миятнинг асосидир. Моддий ишлаб чиқариш билан эса халқ оммаси шуғулланади. Демак, халқ оммаси тарихни яратади.

Бизнинг тарихни диалектик маданий тушуниш ҳақидаги қарашимиз бўйича жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланишини маданий борлиқ белгилайди. Маданий борлиқни эса унинг асоси бўлган инсон ва унинг бирликлари яратади. Бинобарин, маданий борлиқ ва унинг турли қирраларини яратишда халқ оммаси ва шахс баб-баравар муҳим ўрин тутади. Халқ оммаси конкрет шахслардан иборат. Демак, бир бутун маданий борлиқни ҳам, унинг қирраларини ҳам аниқ бир шахслар юзага чиқаради. Ислом Каримовнинг истиқлолимиз назарий ва амалий пойдеворини асослаб бергани бунинг ёрқин далилидир. Президентимиз асос солган беш қоида муштарак ҳолда ижтимоий ҳаётимизнинг устивор тамойилларини экс эттирдик, энди ана шу асосда жамиятимизнинг негизи — яхлит миллий маданий борлиқ юзага келмоқда.

Агар тарихга қарасак, маданий борлиқнинг ўзига хос тарихий намуналари бўлгани ва шуларга мос фуқаролик жамиятлари — цивилизациялар ҳукм сурганини кўрамиз. Маълумки, жамият ижтимоий-иқтисодий формациялардан, формациялар эса цивилизациялардан ташкил топган.

Маданий борлиқ ва унинг қирралари ўзаро боғлиқ ички умумий ўзак асосларга эга. Улар қуйидагилар: инсон, унинг эҳтиёжи ва манфаати, тафаккури ва билиши, баҳолаши, мақсад ва режаси, яратувчилик фаолияти ва маҳсуллари, фаолият маҳсулларининг ўзлаштирилиши. Улар маданий борлиқнинг субстанционал яхлитлигини ташкил этади ва унинг иккинчи жиҳати — корреляцион-функционал бир бутунлигини белгилайди. Агар инсонни маданий борлиқнинг социал асоси десак, унинг эҳтиёж ва манфаати эса уни (яъни маданий борлиқни) юзага келтирувчи мотив; тафаккур, билиш, баҳо, мақсад ва режа — гнесеологик асоси; инсон фаолияти ва фаолият маҳсуллари мавжудлик усуллари ҳисобланади. Инсон, унинг эҳтиёжи, манфаати, тафак-

кури, билиши, баҳолаши, мақсади, режаси ва фаолиятининг яратувчилик даври маданий борлиқнинг субстанционал жиҳатдан биринчи босқичини; фаолият маҳсуллари эса — иккинчи босқичини; фаолият маҳсулларини истеъмол қилиш — ўзлаштириш эса учинчи босқичини ташкил этади. Бу нисбатда биринчи босқич иккинчи босқични, иккинчи босқич учинчи босқични келтириб чиқаради. Учинчи босқич эса биринчи босқичнинг барқарорлиги ва такомиллашувини таъминлайди. Инсон мавжудлигини сақлаш маданий борлиқнинг субстанционал яхлитлигини таъминлайди. Маданий борлиқнинг илгарилама ҳаракати фаолият маҳсулларини ўзлаштириш билан якунланмайди. Мазкур маданий йўл, яъни маданий борлиқнинг илгарилама доиравий ҳаракат қонуниятига ижтимоий эҳтиёж мавжуд экан, ривожланишда давом этаверади. Функционал жиҳатдан эҳтиёж ва яратиш, шу жумладан истеъмол ўртасидаги зиддият — маданий борлиқ ривожланишининг ички манбаидир. Эҳтиёж ва истеъмол — маданий борлиқнинг бир-бирини тақозо этувчи икки қутбидир.

Барча ижтимоий боғланишлар умум-маданий қонун — эҳтиёжнинг ошиб бориш қонуни атрофида айланади. Ижтимоий эҳтиёжлар фақатгина бир йўл — маданий йўл билан, яъни ишлов бериб маданий борлиқ яратиш орқали қондирилади. Демак, тарих ривожини унинг ўз субстанцияси — яхлит маданий борлиқнинг ривожланиш диалектикасидан қидирмоқ керак. Ижтимоий тараққиёт — бир тамаддундан иккинчи тамаддунга ўтиш, биринчи намунадаги маданий борлиқдан иккинчи намунадаги маданий борлиққа ўсиб ўтиш тарзида юз беради. Ижтимоий тараққиёт кўрсаткичи маданий қадриятлар ҳисобланади. Чунки маданий борлиқнинг кенгайиб бориши ва сифат ўзгариши маданий қадриятлар ҳисобига юз беради.

Маданий борлиқнинг яхлитлиги, доиравий айланиши ва эҳтиёжнинг ошиб бориш қонуниятлари ижтимоий

ҳаётнинг барча соҳаларида ўзига хос кўринишларда амал қилади. Ёки бошқача айтганда, моддий, маънавий, сиёсий, ҳуқуқий маданиятлар яхлит маданий борлиқнинг таркибий қисмлари сифатида ривожланади. Хусусан, хўжалик маданиятининг доиравий айланиши қуйидаги субстанционал кўринишга эга: иқтисодий маданиятнинг (яъни инсон, унинг иқтисодий эҳтиёжи, манфаати, билиши ва фаолияти) биринчи босқичи технологиявий маданиятнинг (яъни инсон, унинг технологик эҳтиёжи, манфаати, билиши ва яратувчанлик фаолияти) биринчи босқичини келтириб чиқаради ва улар икаласи биргаликда хўжалик маданиятининг биринчи босқичини ташкил этади. Хўжалик маданиятининг биринчи босқичидан эса унинг иккинчи босқичи — хўжалик фаолияти маҳсуллари (ишлаб чиқарилган товарлар ва мулкчилик) юзга келади. Хўжалик маданиятининг учинчи босқичи хўжалик фаолияти маҳсулларини сарф қилишдан иборат бўлиб, иқтисодий маданиятда — тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол; технологиявий маданиятда эса техник асосларни ташкил этиш кўринишида бўлади. Демак, хўжалик маданияти ҳам айланма ҳолатдаги ўзаро боғлиқ учта босқичдан иборат. Сўнги босқич — истеъмол камида сарф қилинган куч ва харажатни қоплаш даражасида бўлиши керак. Шундагина хўжалик босқичларининг айланма ҳаракатида янги эҳтиёж ва талаб пайдо бўладики, у истеъмолни кўпайтиришни тақозо этади. Талаб ва таклифсиз, улар тақозо этган рақобатсиз хўжалик маданияти ички манбадан, демакки, яшашдан маҳрум бўлиб қолади. Бизда бунинг иқтисодий асослари — кўп укладлилиқ қарор топмоқдаки, бусиз Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олиши мумкин эмас.

Хуллас, бугунги кунда юртимизда Исом Каримов асослаган янгича истиқлол тафаккуридан баҳра олган тарихни диалектик маданий тушуниш юзга келмоқдаки, бу келажакда миллий мафкурамининг фалсафий асосини ташкил этса ажаб эмас.

Сафар АБДУХОЛИҚОВ,
фалсафа фанлари номзоди

ТАСАВВУФ ЛУҒАТИ

ҲАВО Ишқ мақомининг номларидан бири. Ибн Арабийнинг ёзишича, ҳавонинг икки хил маъноси бўлиб, иккови ҳам ишққа уйғундир. Биринчиси — ишқнинг қалбда юз кўрсатиши ёки қалб қаърига ўрнашиши. Бунда севги гайб оламидан шаҳодат оламга иниб қалбда зухур этади. Ибн Арабий ҳаво калимаси “қалб ичига кириш ё ўрнашиш” маъносида келишининг учта сабаби бор, деган. Булар — боқиш, яъни назар, ҳис қилиш ва эҳсон кўрсатишдир.

Ҳаво сўзининг иккинчи маъноси дафъатан (кутилмаганда) пайдо бўлган ишқ туғенидир.

**ҲАВО
ВА
ҲАВАС**

Орзу, майл, истак. Тасаввуфий маънода ҳар турли саёз ва ўткинчи орзуларни амалга оширмақ учун нафс ва ҳукм ўтказувчи, ақлнинг зидди бўлмиш майли табиийдир. Ҳаво — ёлгон даъво ишончи, кибр ва манманлик манбаи ва барча риёкорликларнинг сарбонидир. Ҳаво ва ҳавасга тобелик Ҳақ ва ҳақиқат ишқининг суствлиги ёки йўқлигидан юзага чиқади.

“Кашфуъл маҳжуб” рисоласида ҳавонинг моҳияти мана бундай изоҳланган: “Билгилки, бир жамоатга кўра, ҳаво нафснинг сифатларидан иборат эрур. Ўзга бир тоифа нуқтаи назарида, ҳаво нафснинг ҳокими ва мударбири — уни идора қилувчи таъбнинг иродаси ва орзуси эрур”. Ана шу кейинги қараш тасаввуф аҳли орасида кенг тарқалган. Шунинг учун кўп сўфий ва мутасаввуфлар ҳамма ноқислик ва ёмонликларнинг тамали, гуноҳ ва чиркинликларнинг ботиний замини нафс эмас, уни бошқарувчи ҳавою ҳавас, дея таъкидлаганлар. Сухравардий “Аворифул маъориф” асарида бундай деб ёзган: “Нафснинг орзуларга берилишида ўткинчи бир лаззат бордир. Нафс ҳаво ва ҳаваснинг ширин шарбатини ичгач, унга йўналар, ундан ҳузур олар...”

Ҳужвирийнинг таснифи бўйича, ҳавонинг барчаси икки қисмдир: бири лаззат ва шаҳват ҳавоси; бошқаси — “халқ олдида эътибор ва мавқеда бўлиш ҳамда кўпчиликка раҳбарлик қилиш орзуси эрур”.

Ҳазрати пайғамбарнинг эътирофларига кўра, “Ҳаво ва ҳавас Одам фарзандининг лойи ва хамири ила қорилмишдир”. Шунинг учун ҳам ҳаво ва ҳавасга қарши курашиш, уни енгиш беҳад мушкул иш. Бир роҳиб Иброҳим бин Ҳаввосга бундай деган экан: “Эй Иброҳим, қачонгача инсонлар ҳақида тажассус этурсен? Нафсингни тий! Уни жиловлай олсанг, қоровули ва муроқиби бўл! Чунки ҳаво ҳар кун уч юз олтмиш либосга безаниб соҳибини гангитар”. Шу боис ҳам Сўфи Оллоёр бобомиз, “Шарорат аҳлини пайванди бўлма, Ҳаво бирла ҳавасни банди бўлма”, деб уқтирганлар. Нафсни мағлуб айлаган покланади. Ҳаво ва ҳавас маъбудига топинмаган киши кўкка юксалади. Бу тўғрида манбаларда Зуннун Мисрийнинг шундай фикри нақл этилган: “Ҳавога парвоз қилган бир одамни кўрдим ва ундан, “Бу даражага қандай эришдинг?” деб сўрадим. У менга, “Ҳавони оёғим остига олгач, ўзим ҳавога кўтарилдим”, деди.

ШИРБ

Тоат-ибодатдаги ҳаловат, руҳониятдаги ҳузур, кароматдаги лаззат ва унсдаги роҳатга сўфийлар ширб (ёки шурб) деганлар. Ширб завқдан кейинги ва райдан олдинги ҳолатни ифодалайди. Чунки завқ шу ҳаловат, шу ҳузур, шу роҳат ва лаззатлардан тоттиш мазмунини билдирса, ширб — ичиш, рай — қониш маъносини англатади. Шайх Зуннун ширб аҳли ҳақида шундай деганлар: “Уларнинг қалблари ишқ денгизига етишди. Ундан ҳовучла ичилажак сув олдилар ва уйғоқ қалб ила уни ичдилар. Шу тарзда севгили билан қовушишдан аввал майдонга келган ҳар ориз уларга қулай ва ўнғай кўринди”.

ТАЛБИС

Бирор бир нарсани унинг ҳақиқатига тескари ўлароқ тарзда халққа кўрсатиш демак. Сўфийлар ўзларининг гўзал хислатларини ёмон хулқлари билан яшириш ёки муҳофаза айлашни “талбис қилиш” деганлар. “Ал-Лумаъ” рисоласида Востийнинг мана бу сўзлари келтирилган: “Талбис — рубубиятнинг айнан ўзидир. Бунинг маъниси эса мўминни — кофир, кофирни мўмин қиёфасида кўрсатмоқ эрур”. Сўфийлар талбисга нифоқ ва риё аралашмаслиги учун унга “талхис” номини берганлар. Уларнинг талбисдан бош мақсадлари Ҳақ либосини кийиб, унинг сифати ила зуҳурланиш бўлган.

ДАЪВО

Нафсининг ўзига мансуб бўлмаган бирор бир нарсани ўзига нисбат бериши. Муноқаша ва мунозара. Саҳл бин Абдуллоҳнинг айтишича, “Кул билан Оллоҳ орасидаги энг катта тўсиқ — даъво, яъни иддаодир”.

САМТ

Жим турмоқ, сукут сақламоқ, сўзлашмаслик. Сукут икки қисмдир: зохирий — тилда, ботиний — қалб ва кўнгилда сукут. Сўфийлар сукутни тилнинг иффати, илоҳий сирларнинг посбони деб билганлар. “Дерларки, авомнинг сукути тил ила, орифларнинг сукути қалб ила, ошиқларнинг сукути сирга оид хотираларни асраш ила бўлур”, деганлар Хужвирий.

ИШОРАТ

Илоҳий маънога дахлдор бўлгани боис сўз билан изоҳланмайдиган ва сўзловчи сир сақлайдиган ҳақиқатлар. Абу Наср Саррож бундай деб ёзганлар: “Биров келиб, “Ишорат недур?” деб сўрайдиган бўлса, унга шундай жавоб берилур: “Ишорат — Оллоҳнинг “Таборакаллазий” оятидаги “аллазий” лафзи кабидир. Аллазий — киноятдур, киноя эса латофати туфайли ишорат янглиғдир. Ишорат — фақат аҳли илмнинг улуғлари идрок айлай оладиган бир нарсадир”. Тасаввуф тили — ишорат тили, дея эътироф этилгандир. Шунинг учун Абу Али Рўзборий, “Бизнинг илмимиз ишорат эрур. Иборага кўчгач, гойиб бўлур”, деганлар.

МАҲВ

Ошиқнинг барча ёмон одатлардан халос бўлиши, ўзликдан кечиши.

ЖАМ ВА ФАРҚ

Тўпланиш, ажралиш, ваҳдат — касрат. Жам Ҳаққа доир, фарқ — қулга оид нарса. Жам — қулнинг эришгани, фарқ — Ҳақнинг эҳсон қилгани. Жам — барча нарсани Оллоҳ билан қойим кўрмоқ, фарқ эса — ашени Оллоҳдан айру, аммо Оллоҳдан деб билмоқдир.

БАСТ — ҚАБЗ

Ёйилиш — тўпланиш, севиниш — қайғу чекиш, кенглик — торлик, очилиш — ёпилиш ҳоллари. Зеҳн ва қалбнинг очилиши ва ниҳоятда маҳсулдор, яратувчан ҳолга кириши.

МАВТ

Ўлим. Нафсни туб илдизи ила ҳавою ҳавас заманидан ажратиб ташламоқ. Чунки ҳавою ҳавас нафснинг жони эрур. Нажмиддин Кубро ҳазратлари “Усули ашаъра” рисоласида бундай ўлимни беш турга ажратиб кўрсатганлар: 1. Мавти иродий — инсоннинг борлиқ ва дунёвий нарсалардан тамоман халос бўлиши, яъни фанойи куллийга етишиши. 2. Мавти аҳмар — “қирмизи ўлим”. Бу — нафснинг истакларига қарши тура олиш, чидамда уларни бартараф эта олиш демак. 3. Мавти абёз — “оқ ўлим”. Очлик йўли билан нафс ва таъмани забун айлаш. Шунда кўнгил покланиб, шаффофлик, яъни оқлик касб этади. 4. Мавти аҳзар — “яшил ўлим”. Ямоқдан кийим тикмак ва кий-

мак. Чунки янги ва чиройли кийим ўзгаларнинг диққатини жалб қилурки, бу — шуҳрат нишонаси ҳисобланади. 5. Мавти асвод — “қора ўлим”. Бу — қайғу ва мусибатларга таҳаммул этиш, халқу халойиқнинг ҳар қандай жабру жафосига чидашдир.

ВАСП

Етишиш, эришиш, восил бўлиш, Ҳақ висолига етишмоқ. Васл ёки вуслат тасаввуфий ҳаётдаги йўлчиликнинг ниҳоясига алоқадор. Яҳё бин Муознинг айтишича, “Сайри сулук йўлида ҳаракат қилганлар тўрт гуруҳдир: тоиб (тавба қилган), зоҳид, муштоқ ва восил. Тоиб — хавф ила пардаланган. Зоҳид — ҳубб (севги) ила, муштоқ — яшаётган маънавий ҳоли билан пардаланган. Восил эса — Ҳақдан бошқа ҳеч бир нарса ила пардаланмаган кишидир.

САМОЪ

Эшитиш, тинглаш; кўшиқ, мусиқа, рақс. Дарвешларнинг зикр мажлисларида давра айланиб, жўшиб рақс тушишлари. Мажозий мазмунда — важд ва солиқлар ҳолати.

Абулқосим Бағдодийнинг таснифи бўйича, самоъ икки хилдир: 1. Сўз тингламоқ. 2. Куй тингламоқ. Самоънинг биринчи хилида бирор сўз тингланиб, ундан ибрат ва сабоқ олинади. Лекин бундай самоъ фақат поклик ва қалб ҳузурини билан эшитилмоғи лозим. Иккинчи хил самоъга келсак, тасаввуф тарихининг илк босқичларидаёқ мусиқа руҳнинг физоси ва ризқи сифатида эътироф этилган. Руҳ озиғига эришдими, у юксак мақомларга парвоз қилган. Имом Ғаззолий ҳам, “Маърифат соҳибларига самоъ руҳнинг озиғи эрур... Шунинг учун мусиқий завқни фақат нозик бир табиат ва соф бир руҳ билан идрок айлаш мумкин”, деганлар. Шаҳобиддин Сухравардий бундай ёзганлар: “Мусиқа айримлар учун — шифо; баъзилар учун — физо; бошқа бировлар учун эса қувончдир”.

Самоъ уч ният билан тингланмоғи жоиз бўлган: сеvgи, важд ва хавф. Самоъда нашъанинг уч аломати кузатилган: рақс, олқиш ва қувонч.

Абу Али ад-Даққоқнинг таъкидлашича, “Самоъ авом учун ҳаром. Чунки уларнинг нафслари ўлмаган — тирикдир. Зоҳидлар учун мубоҳ (рухсат этилган). Негаки, улар нафсга қарши курашурлар. Ҳақ ошиқлари учун мустаҳаб. Чунки уларнинг қалблари тирикдир”.

Шарқнинг буюк шоири Мавлоно Жалолиддин Румий тасаввурида самоъ ўзига хос бир маънавий уйғоғиш ва сурур мажлиси бўлган. Шоир самоъни тирикликнинг ороми, жоннинг жони дея таърифлаган:

*Самоъ ороми жони зиндагонаст,
Каси донадки ўро жони жонаст.*

Аҳмад Яссавий бобомизнинг айтишларича, “Самоъ — Ҳақдин вожид қулга атодур... Самоъ тан шифоси ва руҳ гизоси эрур..” Шу боис “Девони ҳикмат”даги бир талай тўртликлар самоъ таърифига бағишланган:

*Дунё тефмай рақсу самоъ урган жоҳил,
Ҳақ ёдини бирдам айтмай юрар ғофил.
Дарвешман деб дунё сори кўнгли мойил,
Дунё учун рақсу самоъ урди, дўстлар.*

ХОТИР

Ўй, фикр, хаёл. Қалбда пайдо бўладиган туйғу, ҳис, маънавий хитоб. Иймон ва виждон саси. “Кашфуъл маҳжуб” рисоласида ёзилишича, сўфийлар хотир деганда кўнгилда туғилган дастлабки фикр ё хаёлнинг иккинчи бир хотир ила тез зойил бўлиши туфайли қалбда янги бир маънонинг юзага чиқиши ва хотир соҳибининг уни йўқотишга қодирлигини назарда тутганлар. Чунки хотир Ҳақдан, малақдан, нафсдан ва шайтондан ҳосил бўлади. Шу боис Оллоҳдан келадиган хотирга “хотири Ҳақ”, малақдан келадиганига “кашф ва илҳом”, нафсдан келадиганига “хажовиз”, шайтонга дахлдориға “васваса” дейилган. Олий идрок соҳиблари — шайх ва мурид, ориф ва ошиқ, дарвеш ва мискинлар хотири Ҳаққа тобе кишилардирлар. Нафс даъватлари ва шайтон овози буларни тўғрилиқдан чалғита олмайди.

Нақл қилинишича, Хайрун Нассож аталмиш зотнинг кўнгилида “Устодинг Жунайд дарвозангнинг олдида турибди” деган бир хотир туғилибди. Лекин буни у дилдан йироқлаштирибди. Шунда илк хотирни қўллаб-қувватловчи яна бир чорлов эшитилибди. Нассож бунга ҳам аҳамият бермабди. Навбатдаги даъватдан сўнг у ташқарига чиқибди. Қарасаки, Жунайд Бағдодий дарвоза ёнида турганмиш. Шунда Жунайд унга: “Эй Хайр, шайхларнинг суннатини жойига қўйиб илк хотирга тобе бўлсайдинг, мени шунча куттириб қўймасдинг”, деган эканлар.

ТАСФИЯ

Қалбни соф ҳолга келтирмоқ, ҳақиқатни идрок этмоқ, мужоҳада ва риёзат покизалиги.

БАТАР

Орзу, башарий сифатлар ва нафсоний лаззатлардан йироқдаги хуш бир тўйғу, руҳоний истак.

САБР

Чидам, бардош, тоқат, қаноатдаги устиворлик. Тасаввуфий тушунчада сабр — инсоннинг яхши ва ёмон ҳолатларнинг барчаси Оллоҳ томонидан берилганини англаши ва шунга тан бериши. Яхши ҳоллар учун шукр, ёмон ҳоллар учун шикоят қилмаслик — сабрнинг шартларидандир.

Имом Ғаззолийнинг уқтиришларича, сабр уч нарса ила камолотга етади. Биринчиси — илм; иккинчиси — ҳол; учинчиси — амал. Сабр қилувчилар уч тоифадир: 1. Мутассаббир, яъни зўрма-зўракилик ила сабр қилувчи, сабрда бесабрликка ён берувчи. 2. Собир — сабрли, сабрига содиқ киши. 3. Саббор — ўта сабрли.

Собирлик уч мақомдан таркиб топган: нафс ва шаҳватларни тарк этиш; қазога ризо; яхшидир, ёмондир, шириндир — Оллоҳдан келган ҳар бир нарсани хушнудлик ва ишқ ила қабул қилиш.

“Сабрнинг икки нави борлигини билиш лозимдир, — дейилган “Рисолаи Қушайрий”да, — обидларнинг сабри ва ошиқларнинг сабри. Обидлар сабрининг гўзал кўриниши — сабрнинг тангдиллик ва шикоятдан фориғ бўлиши. Ошиқларнинг энг гўзал сабри — изтиробдан холиликдир”.

Адаб эътибори ила сабр олти қисмга ажратилган: 1. Сабри лиллоҳ. Бу энг заиф мартабадаги сабрдир. 2. Сабри биллоҳ. Оллоҳ кудрати билан эришиладиган сабр. 3. Сабри Оллоҳ. Оллоҳнинг ҳиммати била бўладиган сабр. 4. Сабри филлоҳ. Оллоҳ йўлидаги сабр. 5. Сабри маоллоҳ. Илоҳий сирлардан воқиф, огоҳ кишиларнинг сабри. 6. Сабри аниллоҳ. Оллоҳга вуслат айлашдан ҳосил бўлажак сабр. Бу — сабрнинг энг юқори даражаси эрур (“Гулзори сўфия” рисоласи, 52-саҳифа).

Сабр дейилганда авом кимсалар йўқчилик, қийинчилик ва кулфатларга бардош кўрсатишнигина англайдилар. Аслида, сабрнинг энг қийини — шодлик, хуррамлик, омад, бой-бадавлатлик асносидаги сабр ҳисобланади. Бу ҳақда Имом Ғаззолий шундай деганлар: “Ҳақиқий хунар — офият ва тўкинчиликда сабр этишни англашдир. Бунинг сабри, улардан шодланиб кўнгил бермаслик — ҳамма-ҳаммаси кишининг қўлида омонат эканини ва бир зумда йўқ бўлишини билмақдир. Шунинг учун дунёнинг ҳеч бир нарсасига дилни боғламаслик лозим... Йўқсилликдаги сабр бир жиҳатдан мажбурий эрур. Бироқ бой-бадавлатликдаги сабр тамоила бир ирода ишидир...”

Сабрда сўз ва амал заррача бўлсин бир-биридан йироқлашмаслиги ва ажраламаслиги зарур. Ана шунда, Алишер Навоий бобомиз айтганларидек, ҳаттоки фалакнинг зулмига учраган киши ҳам муродига етиши муқаррар:

*Ҳар кимки, фалак зулму инодиға етар,
Сабр айлагач, охир эътиқодиға етар.
Чун бўлди сабур — Тенгри додиға етар,
Собир киши оқибат муродиға етар.*

Иброҳим ЧОРИ тайёрлади.

RESUME

As strength and abilities of every man, his knowledge and mind are connected with a level of intellection, so strength of each people, its spiritual maturity reveal themselves in the context of a national ideology, advanced ideas. The participants of a round-table conversation, founding on President Islam Karimov's answers to questions by the Tafakkur's editor-in-chief, exchange their ideas about the necessity of a national ideology, its strength; about dangerous consequences of lack of ideology; about state policy in the sphere of national ideology, about strengthening of our independence and the place of education and upbringing.

In his article "Istiklol va tafakkur" (Independence and Freedom of Thought), philosopher Abdurakhim ERKAEV reflects on necessity to put an end to circumstances leading to narrowness, dogmatism, localism in national thinking, to secure the freedom of thought, to free it of various false opinions, of pressure and dependence on wrong calls.

Japan, preserving its national habits, traditions and culture, ranks in the second half of the XXth century the countries achieved an unprecedented scientific-technological and social-economic development. The use of achievements of the Rising Sun country in employing its human potential, labor force, in the domain of education, acquires a great significance for our countries which gained recently their

independence. Political scientist Fathulla ERGASHEV in his article "XXI asrga kadam kuygan mamlakat" (A Country Which Stepped into the XXIth Century) ponders upon one of the main factors of the Japanese "miracle" – the system of training of specialists and tendencies in that.

Literary critic Nadjmiddin KOMIL, in the forth of a series of articles "Komillik tarikati" (A Path of Spiritual Perfecting), describing political, social and ideological struggle in Islam, analyses the essence of various trends and groups.

Bakhodir SARIMSOKOV, in his article "Ertak oldin yaralganmi yoki doston?" (What was created first: the fairy tale or epic?,) reflects on epic sources founding on the history of creation of the "Alpomish" epic, on events described in it. He comes to the conclusion that "if fairy tales about heroes exist, than it is not the folk-epic that emerged of those fairy tales, but, obviously, on the contrary, it is the fairy tales that emerged on the basis of the folk-epic.

The topic of conversation between pupils of one of the greatest philosophers of ancient Greece Plato, Kliniy and Axioh, is immortality of soul and caducity of body, courageous meeting with death, good and evil and the essence of life.

МУКОФОТЛАР МУБОРАКИ

1997-98 йилларда журнал саҳифаларида эълон қилинган сара асарлар учун фаол муаллифлардан

Озод ШАРАФИДДИНОВ ("Этиқодимни нега ўзгарттирдим?", 1997 йил, 1-

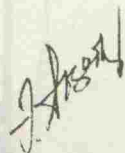
Нажмиддин КОМИЛ ("Комиллик тариқати", 1998 йил, 1-4-сонлар),

Иброҳим ҲАҚҚУЛ ("Руҳи хур, ирфони хур...", 1997 йил, 2-сон),

Абдураҳим ЭРКАЕВ (маънавиятга доир туркум мақолалар)

таҳрир хайъатининг қарорига асосан "Тафаккур" совриндорлари деб топилсин ва эсдалик совғалар билан тақдирлансин.

Бош муҳаррир

Эркин АЪЗАМ

4
1998

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарх...

TAFAKKUR

TAFAKKUR

